

ШЫН

№ 28
(18303)

2013 чылдың
МАРТ 7,
четверг
Садар өртээ 6 рубль

mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

ЧАСТЫҢ КАЙГАМЧЫК БАЙЫРЛАЛЫ-БИЛЕ!

БҮЗҮРЕЛ, ИДЕГЕЛ, ЫНАКШЫЛ...

Бүгү-делегейниң херээженнер хүнү-биле Тываның хүндүлүг херээженнери!

Бистиң эргим чаңгыс чер-тугларыбыс!

Республиканың шупту эр ки-ринин мурнундан частың тайгы байырлалы — Бүгү-гейниң херээженнер хүнү-Силерге байыр чедирерин ээреп көрүңер!

Мыр-тайбың, менди-чаагай ш чаяакчы эң үнелиг

ер-биле херээжен кижиды тудуш. Боттарыңарның

човаачалыңар, мерген-нар болгаш шыдамыкка-

-биле бо делегейни чы-уяанның болгаш арыг бол-

чоруур силер. Бүзүрел, ынакшыл дээн ышкаш

мөңгө эң үнелиг чүүлдер-лип алыр арганы биске,

ска, берип, өөрүшкү-биле чалгынналдырып, берге

е деткип чоруур силер. иң чаныңарга бистер

а күштүг болгаш чаагай диг болуксаар-дыр бис.

ү-делегейниң херээ-хүнүн Россияга эң-не

байырлаанындан бээр ын 100 чыл бооп турар.

чыл чурттуң салым-хуу-херээженнер чүү хире

лдарлыг дээрзин көр-Бистиң херээженнери-

ы-төлүвүстү эрге-чассыг кижизидип, Ада-чур-

чаагай чоруу дээш шу-ажылдап, Ада-чуртуву-

осталгазын холдарыңга сектиг камгалап турган-

ываның херээжен чону, ыктыг ажил-ишчилер,

еткиливистиң үнелиг

эргинериниң болгаш өг-бү-лениң чаңчылдарының када-

галакчылары республиканың төөгүзүңгө боттарының улуг

үлүүн кириген. Өөредип бол-гаш эмнеп, эртем ажилдарын

кылып, бүдүрүлгедө ажилдап, сайгарлыкчылап, бүдүрүлгелер-

ни удуртуп, хөй-ниити ажилды идепкейлиг чорудуп, күрүне эр-

ге-чагыргазында болгаш тус чер эрге-чагыргаларында хары-

салгалыг албан-дужаалдарны ээлеп турар силер. Силерниң

хамааты туружуңардан бистиң республикавыста өскерлиш-

киннерниң эки түңнелдии, ни-

итилелдин чаңгыс демнии бол-гаш быжыы кончуг хамааржыр.

Республиканың удуртулга-зының ажилының база бир кол

угланышыны — уруглар ада-иезиниң азыралы чок артарын

болдурбазының хемчеглерин боттандыраары, аваларга бол-

гаш чаш уругларга дузалаары. Республиканың Чазаа биле

парламентизи ие херээженниң ниитилелге эрге-хүлээлгезин

бедидер, хөй ажы-төлдүг өг-бү-лелерге материалдыг дузаны

көргүзөр, өзүп оорар хамааты-ларны төлептиг кижизидеринге

чогумчалыг байдалды тургузар дээш шупту чүүлдерни кылып

турар. Саң-хөө курлавыры кы-зыы-даа болза, иелерге тус чер-

ниң деткимче акшазын төлеп берип турар, хөй ажы-төлдүг

өг-бүлелерге оран-бажың тудар черни халас тускайлап бээри-

ниң болгаш тудуг ыяжын чии-гелделиг өртек-биле садарының

дугайында хоойлу-дүрүм акты-ларын хүлээп алган. Узун

үзүктелиишкин соонда Тываның чурттакчы черлеринге бичии

уруглар садтарының тудуу катап эгелээн.

Тываның бүгү херээженне-ринге быжыг кадыкшылды, улуг

аас-кежикти, эң-не магалыг, чаагай чүүлдерни сеткиливис

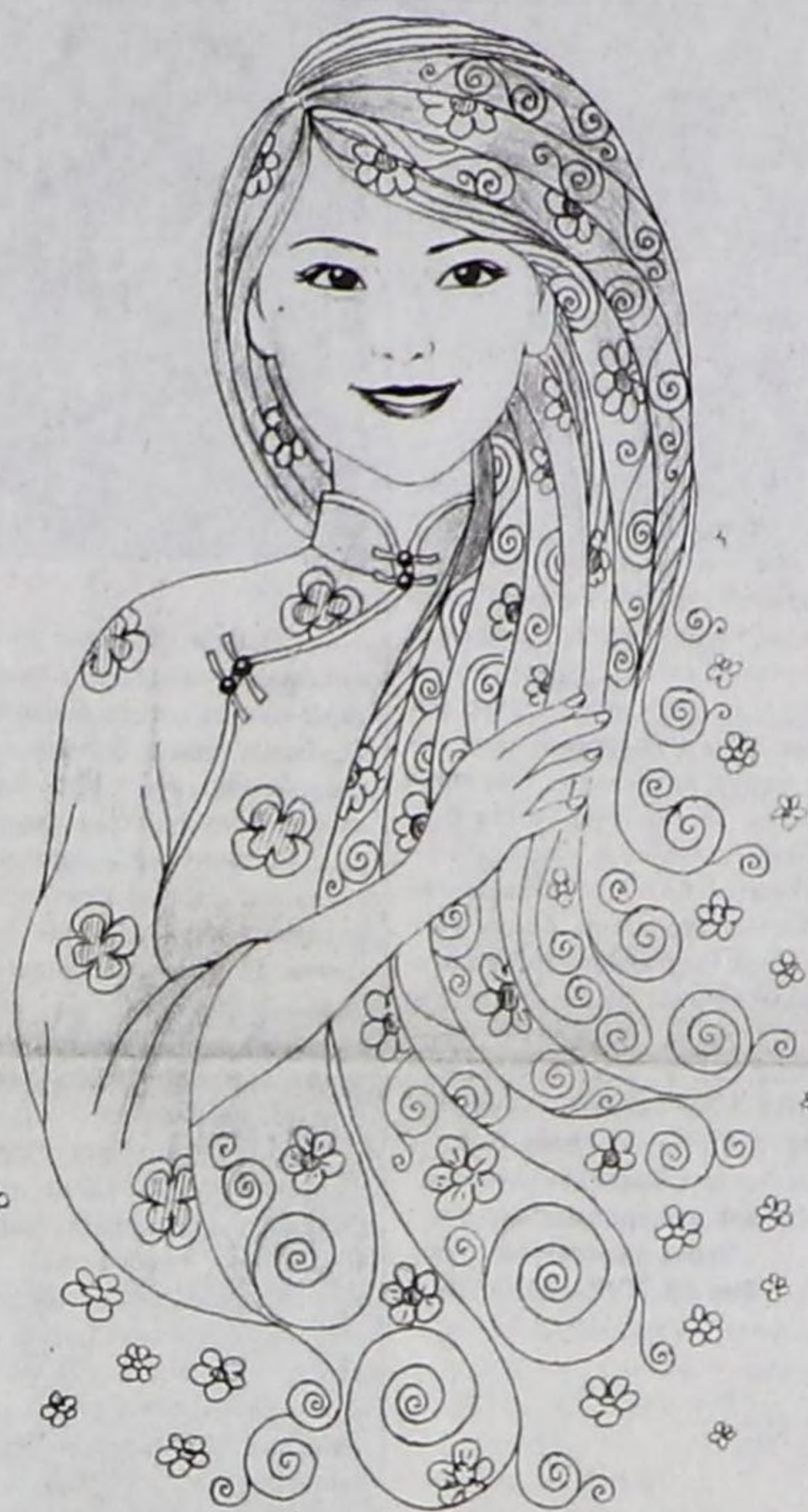
ханызындан күзедивис. Байырлал-биле, эргим хе-

рээженнер!

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парла-

ментизиниң) Даргазы К.ДАВАА.

Алдынай СОЯННЫҢ чураан чуруу.

Аяс хүннүң мөңгези дег

Делгемнери талыйгылаан аалымда
Денди чаагай часкы хүннер аалдап келди,
Бедик даглар баштарында меңги хары:
— Бээр кел! — дээнзиг, мендилежип чайнаан чыдыр.

Алдын-сарыг херелдери солаңгылаан
Аяс хүннүң мөңгези дег аваларга,
Өөр чонум бүгүдөгө белек кылдыр
Өөрүшкүлүг чаагай часты өргүп сундум.

Алгыг-делгем делегейже үнүм тарап,
Авайымның караа чырып чиигээн хүнде
Салым-хуумга элчи болуп чайнаан сылдыс
Шаар дээрден мени бараап, кожа чоруур.

Ава чүрээң дамчып келген арыг-чаагай
Ак сүт ышкаш чылыг, чымчак сеткилдиг бис,
Аныяк-чаш ынакшылдың изии сиңген,
Аас-кежиин алгап-ырлаан чүректиг бис.

Саяннарның бедии шонган хаяа уткуп,
Шаар дээрде дээлдигеннер киштегилээр,
Мен-даа база ынакшылдың ырын бижип,
Бедээн хүннүң изиг кускаан эштекир мен.
Зоя НАМЗЫРАЙ.

Тываның төөгүзүңдө балалбас исти арттыр-ган херээженнер

Январь 1 — Делегей төөгүзүңдө бирги херээжен президент, күрүне болгаш хөй-ниити ажилдакчызы Хертек Амирбитовна Анчымаа-То-ка 100 харлаан.

Сентябрь 15 — Россияның болгаш Тываның Улустуң артизи, «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп номда ады кирген кайгамчык ие Кара-кыс Намзатовна Мунзук 95 харлаар.

Май 5 — Ада-чурттуң Улуг да-йынының киржикчизи, эки турачы, Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаа-тызы Галина Тонмитовна Доваадор 90 харлаар.

Февраль 21 — «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп күрүне номунда алдын үжүктөр-биле ады кири бижиттинген бистиң коллегавыс — журналист, шүлүкчү, очулдурукчу Светлана Владимиров-на Козлова 80 харлаан.

Байыр чедиришкиннери

Хүндүлүг чангыс чер-чурттуларым! Шупту херэзженнерге — бистиң аваларымыска, уруг-дарыгның илеринге, уругларга, кырган-аваларга, эш-өөрүвүске, кады ажылдап чоруур эштеривиске кайгамчыктын байырлал Март 8-биле байыр чедирип тур мен. Часкы чектер долгандыр частып, бистиң арын-шырайывысты аас-кежиктиң болгаш өөрүшкүнүң хүлүмзүрүү чырыда берди. Бо дээрже онзагай байырлал — эр кижилер улам күштүг болгаш дыка угаан-сарылдыг апаар, а херэзженнер оон чектелип турар. Эр кижилер езулуг эрлер боор, а херэзженнер оларга чоргаарланыр мындыг хүннер хөй-ле болзун. Час ынакшылдың, чаа чуртталганың, эң чараш чектериниң үези дижири, ол, шынап-ла, ыңдыг, чогуу-на бо часкы хүн херэз-

женнерге байыр чедирип тур бис, чүге дээрже олар частың демдектер: хүннээрктээн хүлүмзүрүгүнү, баштайгы часкы чаыстың, ногаарартыр частып турар бүрүлнерниң хуулгазыннардыр. Байыр-биле, чектер дег бистиң кадыннары-выс.

Часкы хүн силерге аас-кежикти, дөргүл-төрелдеринерниң, эш-өөрүңнерниң хүлүмзүрүүнүң чылыын белекке берзин. Хүннүң чыры силерниң сеткилинерни чылыдып, кыштың хыраазын частың дамдызы солуп, а Силерниң карактарыңар часкы чырык-биле аас-кежиктиг херелдени берзин! Шуптуңарга каң кадыкшылды болгаш магалыг чаагай чолду күзедим!

**РФ-тиң Күрүне Думазында
силерниң депутадыңар
Лариса ШОЙГУ.**

Сибирьниң эргим херэзженнери! Магалыг чаагай часкы байырлал Март 8 хүнү-биле чүрээмниң ханызыңдан байыр чедирип тур мен! Эр кижилер бүрүзүнүң чүрээнге эргим херэзженнер бар — авазы, кадайы, уруу. Чогуу-на олар эр кижилерни улууг тиелелгелерге болгаш кайгамчыктыг ажыдышкыннарга сорук кирип, бүзүрелди берип чоруурлар. Амгы үениң херэзженнери амыдыралда идепкейжи турушту ээлеп, политикага, бизнеске, культурага, чаартыкчы чорукка болгаш эртемге чедиришкиннерни чедип ап чоруурлар. Эң харысалгалыг болгаш кижилерге кончук чулула башкы, эмчи, кижизидикчи профессионаллары чачыл езугаар шилип алыр болгай силер. Оран-бажыңның одааның болгаш өг-бүлениң ыдык-тының кадагалакчылары силер. Кижилер төрелгетениң эң дээр кезээнге хүндүткелди болгаш ынак-

шылды Март 8-те эрлер илередип тур. Эң-не нарын байдалдарда сагыш-сеткилинерниң күжүн, амыдыралга туруштууңарны болгаш чүткүлдүүңерни кажан-даа оскунмаан силер. Ниитилелдин хөгжүлдесинге ойнап чоруур ролуңар дээш сеткилинерниң ханызыңдан өөрүп четтирдим, Силерниң хамааты идепкейиңер чокта бистиң ажы-төлүвүстүң чоргаарланыры күштүг болгаш сайзыраңгай Сибирьни тургузары болдунмас.

Эргим херэзженнер, кадыкшылды болгаш аас-кежикти Силерге күзедим! Аас-кежик, ынакшыл болгаш чоок кижилеринерге авырал-биле Силерниң чуртталгаңар эрин ажыр долу болзун!

**Россияның Президентиниң
Сибирь федералдыг округта
Бүрүн эргелиг төлээзи
Виктор ТОЛОКОНСКИЙ.**

Тыва Республиканың эргим херэзженнери!

Кайгамчык чараш бистиң херэзженнеривис! Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының кежигүннериниң база бодумнун мурнундан магаданчыг часкы байырлал — Бүгү-делегейниң херэзженнер хүнү Март 8-биле байыр чедирип чөпшээрер көрүңер!

Бо өөрүнчүг болгаш чырык часкы хүн часкы каткы-хөгү, хүннээрктиг аяс хүлүмзүрүглерни силерге күзедивис.

Кажан кезээде хүлүмзүрүп, кайгамчык чараш бооп, ыглавайн, муңгаравайн чоруңар, а бистер, эрлер, ыңдыг болзун дээш шупту чүүлдерни кылып бис.

Хүндүлүг херэзжен чоңум!

Силерге частың башкы эң-не чараш байырлалы — Март 8 таварыштыр изиг байыры чедиришкан бүгү-ле чүүлдерге экини, кадыкшылды сеткилим ханызыңдан күзедим!

**Хүндүткел-биле, «Чаңгыс демниг Россия» партиязының даргазының Тывада регионалдыг хөй-ниити улус хүлээп алыр чериниң удуртукчузу, ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутады
Өнер Хүлерович ОНДАР.**

ТЫВАНЫҢ АЛДАРЛЫГ ЭНЕЛЕРИ

Март 6-да Национал музейниң хуралдаар залына «Тываның алдарлыг кыстары» деп байырлыг кезээ болуп эрткен. Бүгү-делегейниң херэзженнер хүнү — Март 8 байырлалына тураскааткан ужуражылгага Тываның аңгы-аңгы хоорай, суурлары болгаш сумуларындан алдарлыг херэзжен чон чыгып келген. Оларның аразында орден-медаль хөрээн каастаан, «мөңгүн хыраа» чажын бызаан авалар, буурул баштыг кырган-аваларны көөрге чоргааранчыг, чараш.

Байырлалда бо бүгү ат-сурагы херэзжен чонну Тывада ат-сураа билдингир журналист, чогаалчы Лидия Иргит чыып келген. «Тываның алдарлыг херэзженнери» деп аттыг ном чырыкче Тывага бир-ле дугаарында 1967 чылда үнген. Ол номга даянып, оон үлегер ап, радиожурналист Лидия Иргит бо сөөлгү чылдарда алдарлыг херэзжен чоңууска тураскаадып, үш номну чырыкче үндүрген. Ол номнарда парлаттынган очерктериниң автору Лидия Херлиевна «маадырларын» байырлал бүдүүзүндө чыып, оларны бот-боттарына таныштырып, чылыг сактышкын кезээзинче чалааны бо.

Шынап-ла, оларның аразында кымнарны чок дээр, кайызының да аттарын адаарга, бүдүн төөгү-төрээн Тывавыстың маадырлыг эртен оруу-биле мөңгү тудуш апарган

аттар-дыр. Байырлыг кезээниң организакчызы болгаш башкарыкчызы Национал музейниң хоочун ажылдакчызы Лидия Каң-ооловна Базыр чоргаарал-биле аалчыларының аттарын адап, кыйгырып, боодал чектерни сөңгеди. Ол дээрже ССРЭ-ниң Улустун башкызы, бо хүннерде 85 харлап турар Ария Араптановна Алдын-оол, Тываның Улустун башкызы Кима Биче-ооловна Март-оол, РФ-тиң улус өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчылары башкылары: В.Ө.Демир-оол, А.Б.Кара-оол, эмчилер: Т.В.Широжик, Н.А.Ондар, Р.Ч.Ондар, культураның хоочуннары О.А.Ш.Шулуу, В.А.Чооду, херэзженнер шимчээшкениниң хоочуннары: И.Ш.Очур, Д.Л.Ондар, көскү күрүне ажылдакчызы С.М.Ооржак, чогаалчы, критик М.А.Хадаханэ, алдарлыг хойжулар А.Б.Хомушку, Е.Х.Хомушку дээш, өскелерни-даа адап болур.

Март сестин бүдүүзүндө чыгып келген аваларга Тыва Республиканың алдарлыг артизи Борбак-оол Салчак чараш ыры-биле аян туткан. Улаштыр ыры-шоор, шүлүк соксаал чок куттулган. Өөреникчизи чоран, ам ат-сурагы ыраажы Вероника Чооду-биле кады Анай Балчыровна, херэзженнер шимчээшкениниң хоочуннары Ирина Шекпер-ооловна биле Кара-кыс Шугдуур-ооловна, ус-шевер даш-чонукчузу Лариса Матпаковна, эмчилер: Нина Алек-

сандровна, Раиса Чүлдүмовна чүгле мергежилиниң тергил эвес, а ырыга ынак ыраажы дээрзин бадыткап ырлаан. Монгушовна ажыл-амыдырал солун сактышкынны чуга Азия-Оожум океан чыыкыңа жип чораанын, аңаа Россияны «Москва чоогунуң кезээле болгаш «Чечен биле Белекмаа» операдан Белекмааның ари чоргаарал-биле күүсеткенин да мышаан, чыылганга аян туткан. Араптановна чогаалчы Нина Сноттун малчыннарга бижээн шүчүткел, чараш, аяңныг ном.

Мындыг амыдыралдың кады берт оруктарына торулбас, кан даа бергелерни ажып эртип шыккучу-күштүг, эриг баарлыг аял турда, келир үевис чырык дээш бо байырланчыг кезээ база бадыткады. Деткиччилерниң болу холу чөмзиг кырган-аваларның ганы амдангы аш-чөмүн чоора, авалар солун чуугазын, ух жылгазын уламчылаан.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ЧУРУКТА: кезээниң кирчилери хоочуннар: И.Ш.О. М.А.Хадаханэ, К.К.Кувези А.А.Алдын-оол болгаш өскелер даа.

Алдын-Херел АПЫКААН тырттырган чуруу.

Дүн-хүн дивейн хайгаараар

Кичээнгеини — оруктары

Метеорологтуг хайгааралдар-биле март 4-те Тывага температураның көргүзүү эң улуг хемчээлинден ашкан. Гидрометеорология талазы-биле Тывада төптүн медээзи езугаар март 4-те Кызыл хоорайга агаарның температуразы Цельсия-биле тиктен өрү, 0,1 градус чедир көдүрүлгөн. Тываның найысылалына 70 чылдар дургузунда мындыг эрте чылыг дүшпээн. Ылаңгыя республиканың дагылыг болгаш тайга-сынныг девискээрлеринге чылыг дүшкени аажок эскертингир болган. Тоора-Хем болгаш Хову-Аксы суурларга агаарның температуразы кадар 6 градус четкен. Эрткен хөй чылдарга деңизерге, республиканың кожуунарына нити-би-ле 7-19 градус

чылыг болган. Ыңчалза-даа агаар шинчилээр эртемденнерниң чугаалп турары-биле алырга, эрте чылыг үр болбас. Тываның девискээринче чоокшулап орап соок агаар секундда 12-17 харын-даа 20-21 чедир күштүг сонгу-барыын хатты эккээр. Агаарда бар удурланышкык температураларның уржуундан өл хар дүжер чадавас. Оруктарга тайгактаар. Маңаа хамаарыштыр Россияның ОБЯ-зының Тыва Республика талазы-биле эргелели М-54 федералдыг база тус чергениң оруктарына орук-транспорт озал-ондактары туруп болур дээрзин баш бурунгаар сагындырып турар. ТР-ниң Баштыңы Шолбан Кара-оол болгу дег айыылды эвээжедири-биле оруктарны хар-

дан аштап-арыглап, элезиниң дүн-хүн дивейн ажылдавыштыр доктаамал хайгааралды чорудуу ТР-ниң орук-транспорт комплекси-ниң сайыды Олег Косоротовка орук ажыл-агый албан черлерин дааскан.

М-54 федералдыг орукта бинск болгаш Шуурмак, Кызыл Абза оруунда чүс кыры, Хандагайты — Мугур-Аксы оруунда Кады Чадаана — Хандагайты оруунда Өвүр дээн чижектиг арттарже орук кичээнгеини салыр. Бо девискээрге ОБЯ-ның база септелгелерге албан черлериниң ажылдакчылары дүн-хүн дивейн хайгаараар.

ТР-ниң албан-езүкчү сайызы

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ — МӨҢГҮН-ТАЙГАДА

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол айыыл-халап болган черде.

5.
30 мин.

Ш.Кара-оол Баштыңы Кара-оол Москвадан эеп келген до- көшкөзүгө бастырган олачы оолдарны дилеп камгалал ажилдарының штабын удуртулгага ш Мөңгүн-Тайга кожуун- чорупкан. Ынаар баа- рунда Онза байдалдар ң Тыва Республикада Кол иң начальниги Андрей На- Чазак Даргазының бири Шолбан-оол Иргит-би- кан. Хар көшкөзүгө бас- лдарны дилеп тывар та- хемчеглерни шалыпкын ында Шолбан Кара-оол- адан берген даалгалары үүсеттингенин олар аңаа р.

ы хар көшкөзүгө бас- а-иелерге дуза кылдыр рүзүгө 100 муң рубльди ээриниң дугайында ай- ат салып каанын Мөң- е бо дораан аъттанып- турунда республиканың ыңнаткан.

Даргазы Шолбан Ка- рак-узак Мөңгүн-Тайга төвү Мугур-Аксы суур- те дүне 10 шакта

чеде бергеш, дилээшкн-камгалал бөлүктөриниң, кожуун болгаш тус чер чагыргаларының удуртукчула- рының база эмчилерниң, башкылар- ның киржилгези-биле оперативтиг штабтың хуралын эрттирген. Болган озал-ондактыг таварылгадан шың- гы түннелдерни үндүрүп, кижилер- ни, эң ылаңгыя бичи ажы-төлдү, айыыл-халаптан камгалаар талазы- биле хемчеглерни баш бурунгаар ап чорударының эргежок чугулазын ол демдеглээн. «Тус черниң эрге-ча- гыргазы, башкылар, социал ажыл- дакчылар, ол ышкаш ада-иелер база, оолдар чүгө онзал-ондакка таваржы бергенил деп айтырыгны боттарыңа салып, айыыл-халап- ты моон соңгаар болдурбас дизе, чүнү кылза экил дээрзин боданыр уjurлуг» — деп, Шолбан Кара-оол чугалаан.

Март 6.

13 шак 35 мин.

Шолбан Кара-оол Россияның Онза байдалдар яамызының сайы- ды Владимир Пучков-биле телефон дамчытыр чугаалашкаш, дагдан хар көшкөзү бадып болур болгаш, ооң кыйыын өрү камгалакчылар үнери айыылдыг болгаш берге, хөй үе негеттинерин тайылбырлааш, Ак-Баштыг дагның кырынче тускай дериг-херекселдиг специалистер- ни үндүрер, ОБЯ-ның вертоледун Мөңгүн-Тайгаже чорударын дугур-

жуп алган. Тывада агаар-бойдустун вертолет ужарыңа таарымчалыг апарганын өөренип көргөш, озал- ондак болган черже вертолетту дүрген чорудуптарын Владимир Пучков аазаан.

Хар көшкөзү дүшкөн черниң

Антон Салчак.

девискээрин шинчилээри-биле «Төп камгалал» отрядтың тускай дериг- херекселдиг ийи специализи, тус черниң чонунуң дилээ-биле Шолбан Кара-оолдун чалааны сарыг ша- жынның лама-башкылары дүүн хүн Мугур-Аксында Кызылда ужар чүүл

отрядының вертоледу-биле ужуп чеде бергеннер.

Эрткен кыжын кылын хар чаг- ган, бо хүннерде агаар чылый бергени-биле холбаштыр чонну айыыл-халаптан баш удур камга- лаар сорулга-биле хар көшкөзү бадып болур девискээрлерни то- дарадып, кижилерни ынаар чоок- шулатпас сорулга-биле айыылдыг черлерниң девискээрин хайгаарал- га ал, сагындырыг демдектерни тургузар дугайында даалганы Шол- бан Кара-оол республиканың Орук-транспорт яамызынга бол- гаш муниципалдыг тургузулгарның удуртукчуларынга берген.

Россияның ОБЯ-ның Тыва Рес- публикада Кол эргелелиниң «изиг шугуму» дүн-хүн чок ажылдал тур- пар. Тел: 8(39422) 9-99-99.

Март 6.

14 шак 58 мин.

Хар көшкөзүниң адаандан ди- риг үнген Антон Салчактың ка- дыының болгаш психологтук бай- далыңче кичээңгей салып, ону эмчи хайгааралыңа алырынче, ажы-төлү көшкө адаанда барган ада-иелерге материалдыг болгаш психологтук дузаны көргүзериниң чугулазын Ча- зак Даргазы демдеглээн. Көшкөге бастырган оолдарның ада-иелери- биле ол аңгы ужурашкан.

Ак-Баштыг дагның бажын- дан эштери-биле бадып ора, хар көшкөзүгө таварткаш, дириг арт- каш, озал-ондак дугайында дүрген дамчыткан 17 харлыг Антон Сал- чак-биле Шолбан Кара-оол ужу- рашкаш, ооң дидим мөзү-бүдү-

жүңгө хүндүлелдин демдээ кылдыр оолга япон шагын белекке берген. Республика Баштыңы Антонга сана- торийге дыштанып алырын саналда- арга, эштерим тыылбаан шаанда кайнаар-даа барбас мен деп, ол харыылаан. «Бедик мергежилдиг спортчунуң мөзү-бүдүжү-дүр. Кик- боксингге анаа эвес делегей чем- пиону болган. Езулуг эр кижиниң шиитпири-дир» — деп, Шолбан Ка- ра-оол демдеглээн. Антон кичээң- гей болгаш шак дээш улуу-биле чет- тиргенин Ш.Кара-оолга илереткен.

Март 6.

15 шак 21 мин.

ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчызы В. Бартына-Садының дыңнатканы-биле алырга, март 6-да тус черниң 15 шак үезинде ийи оолдун мөчүлери көшкө адаандан тыылган. Үр болбаанда база бир оолдун, 16 шак үезинде ийи оол- дун мөчүлери тыылган. Сөөлгү, алдыгы оолду дилеп турар. Беш оолдун мөчүлери Ак-Баштыг даг- ның эдээнде лагерьге Россияның Онза байдалдар яамызының Сибирь девискээр төвүнүн камгалакчылары бадырып эгелээн.

Март 6.

19 шак 30 мин.

Хар көшкө адаандан тыылган беш оолдун мөчүлери камгалакчы- ларның лагеринче бадырып келгеш, Мугур-Аксы суурже сөөртүп алпар- ган.

Тыылбаан оолду март 7-де эр- тен дилеп эгелээр.

Виталий ШАЙФУЛИННИҢ тырттырган чуруу.

Тывага март 7 — кажыыдал хүнү

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Мөңгүн-Тайга кожуунга хар көшкө батканы-биле болган айыыл-халаптың уржуундан март 7-ни республикага кажыыдал хүнү кылдыр чарлаан. Документиде чугаалал турары болза:

«Мугур-Аксы суурнуң соңгу талазында 17 километрде Ак-Баштыг деп дагга харлыг көшкөге бастыргаш, 2013 чылдың март 3-те чаш ажы-төлдөр амы-тынындан чарылган, чок болган оолдарның ада-иезинге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илеретпишаан, **доктаадырым болза:**

1.Тыва Республикага 2013 чылдың март 7-ни кажыыдалдың хүнү кыл- дыр чарлаар.

2.Кажыыдал хүнүнде Тыва Республиканың бүгү девискээринге Күрүне тугун бадырар.

3.Кажыыдал хүнүнде культура албан черлеринге болгаш телерадиоком- панияларга хөглээшкн хемчеглерин эрттирбезин сүмелээр.

4.Бо Чарлык ат салган хүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.
2013 чылдың март 6».

Тускай мергежилдиглер дилээшкнче үнер мурнунда.

АЖЫЛ-ИШЧИ

ЭНЕ

Чээрби чүс чылдың 90 чылдарының төнмүзүндө Сүт-Хөлдүн төп кожуун эмнелгезинин кол эмчизи О.Ш. Ондар суурнуң «Сайзана» аттыг уруглар садының чаны-биле эртип чыдырда, садик чанында бир херээжен кижикара чааскаан хөмүр-даш экип турган. Бир машина хөмүр-дашты орту кирип экип алган, дерин чодуп турда, эмчи чанынга кылаштал чеде бергеш:

— Эки! Кара чааскаан канчал хөмүр экип турарың ол, дунмам? — деп сагыш човал айтырган.

— Эки, эмчи! Кымдан дуза дилээр боор, улус дилээри берге ыш-кажыл, өрте-хөлөзи дээр — деп эрестиг харыылаан.

Чагыс суурда чурттал чоруур дунмазын аажок кезээ, кезээде четтиги, маңнал чоруур чүрекир кижик дээрзин ол удуртукчу билер. Уруглар садының дыдык херим кажазын-даа боду септеп алып, эр кижинин кандыг-даа ажылын кылыр. Эмчи «менээ мындыг ажилдакчы болза» деп бодал-биле:

— Шалың чечел, дунмам? — деп айтырган.

— Ийи муң ажыг — деп харыылаан.

— Бистиң эмнелгевиске ажилдаар сен бе, шалың моон улуг болур. Бодан аа, дунмам — дээш, эмчи басып чорупкан.

Ажил хүнүндө Норжунмаа Даргы-Сарыговна кол эмчинин өрзелинге чеде бергеш, четтиргенин илереткеш, уруглар садын каап шыдавазын чугаалаан. Эмчи чүгле экини күзеп каан.

Норжунмаа Даргы-Сарыговна Монгуш 15 харлыг турда ынак авазы аар аарааш, чок аларган. Элээн болганда ачазының база «адының бажы» хоя берген. Артып калган 4 өскүс дунмаларын кара чааскаан азырал өстүрүп каан. Амыдыралдың аар-берге оруктарын тура дүшпейн, шыдажып эрткеш, дунмаларын бут кырынга тургузуп алган. Көөрге хензиг, шыыраа эр улустан дудак чок деп болур. Дунмазы Кертик-оол Даргы-Сарыгович — тараа ажил-агыг бүдүрүлгезинин удуртукчу. Норжунмаа Монгуштуң кырган-ачазы Чүлдүм Дагбаевич Монгуш — «Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугчу» деп аттын эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну, кырган-авазы Чылбак Көк-Ооргаевна олар «кызыл дустаарының» бетинде дунмазының өскүс арткан уругларынга бажың-балгадын арттырып кааннар. «Шевер Чүлдүм» шолалыг кырган-ачазының бажыңын Норжунмаа Даргы-Сарыговна дунмазы-биле арыг-силиг эдилеп, мал кажаа-хораазын улам делгемчидип, мал-маганын чыл санында ончаменди өстүрүп турарлар. Томааныг, ажилгыр угбашкыларны чон хүндүлээр. 55 харлаан юбилейин Норжунмаа Даргы-Сарыговна демдегеп эрттирип турда, шаңнал-мактал-даа хөй болган. Буяныг кижини чон хүндүлээр, аңаа чоргаарланар. Шынал-ла, Норжунмаа Даргы-Сарыговна ышкаш эр чүректиг, эрес дидим херээжен улусту алдаржыдары чугула деп бодаар мен. Олар кылган ажылын эчизинге чедирип, ак сеткилдиг ажилдап чоруур.

Койгунмай МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

ЭР КИЖИЛЕР-БИЛЕ ЭГИН КОЖА

«Россияның ОБЯ-зының Тывада дилээр болгаш камгалаар отрядының даргазы херээжен кижикышкыжыл, ооң-биле харылзакчы, солун чүүлден бижип көрүчү» — деп санаадаарга, сагыжымга ширин арып-шырайлыг, күштүг мага-боттук кижикышкыжыл чураттунуп келген. Дутуруш-капыныс езугаар ужуражыр болган хүнүвүсте маадырымның ажилдаар черинге чеде бээримге, ортумак дурт-сынныг, чазык шырайлыг, эвилек-ээлдек, чугаакыр кижикышкыжыл мени уткуп алды. Мээң бодап турганымга деңизерге, сыр өске. Ольга Мартоловна Даржаа ажилдаар өрзелинге мени чалап:

— Мээң дугайымда чүнү бижири боор, шыдаар шаам-биле ажилчин хүлээлгелерим күүседип чоруур мындыг кижикышкыжыл мен, ийи. Ооң орнунга чаксы үер-чайык үези чоокшулап келди, чурттакчы чонун айыыл чок чоруун хандыраары-биле дүрүмнерни харын чырыткан болза...

Ольга Мартоловнаның чагыс бо күзели безин ооң ажил-агыгынга сеткилден бердингенин, кандыг-даа үеде бирги черде хамааты камгалалы турар дээрзин бадыткады. А «мээң дугайымда чүнү бижири боор» деп хамаарылгазынга чөлшээрешпес-тир мен. Мен бодаарымга, эр кижилерден тургустунган коллективти, ылангыя айылдыг мергежилдин кижилерин удуртуп, онза байдалдарда «эр, херээжен» деп ылгал чок, оларның-биле эгин кожа ажилдаары кижикышкыжыл бердинмээнин демдегеп каайн. Херээжен кижикышкыжыл ындындан эриг баарлыг, чымчак сеткилдиг болганындан ажилдаа-даа не сеткили «ойнай бээр». Бо байдал чедиш-кинниг удуртулга салдары база чедирип турары чугаажок. Ольга Мартоловна отрядтын камгалакчыларының ажил-ижин башкарбышаан, оларның хууда амыдыралынга ажыктыг сүмелерни берип, онзагай болуушкуннарындан чыда калбайн, аңаа киржип, оларның өг-бүлелери-биле бүзүрелдиг харылзааны тудуп чоруур. Ам маңаа доктаап, эмин эрттир мурнады бер-бейн, эгезинден тура номчукчуга таныштырайн.

«Камгалакчы болур мен деп бодаваан мен»

Барыин-Хемчик кожуунун Аксы-Барлык суурга Даржаа Мартол Манчинович биле Толунчал Сат Шаңгыр-ооловнаның өг-бүлезинге үш кыстың улуу Оля төртүтүнген. Оляның ада-иези — арга-дуржулгалыг, хүндүткелдиг башкылар. Ынчангаш аңаа келир үеде кандыг мергежилди шилип алырыл деп айтырып турбаан. Оля бичизинде география башкызы болурун күзеп чораан. Ынчалза-даа амыдыралдың агымы ону шуут өске талаже эккелген. Ольга Мартоловна 1993 чылда чаа тургустунган дилээр болгаш камгалаар албан черинге кол бухгалтерлеп ажилдап эгелзэн. Ынчан безин ооң бажыңга «камгалакчының кадыг-берге мергежилин шингээдип, оолдар-биле деңге ажилдаар мен» деп бодал кирбээн. «Сөглзэн сөс, керткен ыяш» деп чечен сөстүн утказы дег, хүлээнген даалгазын эчизинге чедирер, күүсекчи, харысалгалыг ажилдакчыны чүгле Тывада кол-легалары эвес, Москва хоорайда

Россия Федерациязының алдарлыг камгалакчызы Ольга Даржаа.

удуртулга база эскерип каан. Удатпаанда, 1995 чылдың майда Ольга Мартоловнаны Тываның дилээр болгаш камгалаар отрядының начальниги кылдыр томуйлаан. Ольга эгезинде девидеп, шала коргускап, ол албан-дужаалдан ойталаарынга чедип турган. Ынчалза-даа Ольга бодунга бүзүрөп, карак кызыл ажилдаар мен деп шийтпирлеп алган... Оон бээр 20 чылдар шуужуп эрткен. Амгы үеде Ольга Мартоловнаның удуртулгазы-биле 50 кижикышкыжыл турар. Оларның дөртөн үжү — эр кижилер. 74 озал-ондак, дилеп тывар, камгалаар ажилдарга киришкен, оларның 67-зин ол хууда удуртуп турган.

Баштайгы ажилчын үнүүшкүннеринин бирээзи

Ольга Мартоловнаның ажилчын оруунун эгезинде озал-ондактарның шупту хевирлеринче үнүүшкүннер болган дээр болза, хөөрем эвес. Тайга-сынга аскан туристерни, аңчыларны, хар-көшкеге бастырган сарлык кадрчызын дилеп турганы, Нефтегорск хоорайга чер шимчээшкени болганда дузалашканы, Кызыл хоорайга Кочетов кудумчунга бажыңның чазылганы, чаксы үер дээш, санаар болза, төнмес. Бо-ла бүгү муңгаранчыг болуушкуннар аразындан бир таварылганы хүлүмзүрүг-биле чугаалады. Ольга Мартоловнаның сугга дилээр ажилдарже бир дугаар чорупкан хүнү. Ооң коллегазы хемени үрүрүптери билек, Ольга Мартоловна халып баргаш, дүргени кончуг олурупкан. Хемени эриктер ырадыр идери база бар болгай, оон башка адаанда даштарга үскеш, шимчевес. Камгалакчы даргазынче кайгал тургаш: «Хемени силерниң-биле каттай шимчедип шыдаар ирги мен бе, Ольга Мартоловна?» — деп баштак-танырга, Ольга хамык чүвениң ужурун билип, эпчоксуна аарак, хемени «хостаар» ужурга таварышкан.

«Март 8 — эң ынак байырлалым»

«Кандыг-даа байырлалдан артык ынак байырлалым — Март 8. Ооң-биле бичи болгаш элээди үелеримниң чагай сактыышкынары холбашкан. Өг-бүлөвисте үш угбашкы бар бис. Ынчангаш Бүгү-делегейниң херээженнер хүнү — күзенчиг байырлалымыс. Чүге дээрге

ол хүн даң бажыңда-ла аяныг, солун чүүлдер болуп эгелээр. Ачам эртежик туруп келгеш, ыяап бир-ле амданыг чем белеткээр. Ооң чыдындан уйгу сергеп, оттуп кээр сен. Ооң соонда дириг чечектер биле белектер тыпсыр. Ол үеде француз косметика аймаа белен тыылбас. А ачам аар өртектиг пудра, эрин бууу, духи дээр чижектиг белектерни сунар турган. Назынымда эң утундурбас белекти база ачам берген. Ол дээрге билдингир француз «Может быть...» деп духизи. Ол ынчан мен дег аас-кежиктиг кижикышкыжыл турбаан боор» — деп Ольга Мартоловна сактып чугаалады.

Март 8 байырлалы дээрге, кижиниң сагыжыңга чараш, дириг чечектер дораан кирип келир. Херээжен кижикышкыжыл бүрүзү дириг чечектерге ынак, оларны белекке алыксаар. Ольга Мартоловна Рига хоорайга аян-чорук-биле чорааш, бир дугаар хризантемаларны аңаа көргөн: «Улуг, ак, сырый, чымчак конгурактарлыг чечектерни эскерип кааш, оларга дораан ынакшыг берген мен. Оон бээр олар мээң эң ынак чечектерим аларган. Чоок кижилерим байырлалдарда база оларны сөңнээр... Ынчалзажок, кандыг-даа чараш чечектерден артык белек — ынакшыг болгаш кичээңгей дээрзин маңаа чугаалап каары артык эвес боор».

«Шынчы чорук, бүзүрел бар болза...»

Ольга Даржаа ада-иезинин, ылангыя Мартол Манчиновичин дугайында улуг хүндүткел болгаш чоргаарал-биле чугаалаарын эскердим: «Бистиң ачавыс дыка кижизиг, оожум-топтук, хөй чүве чугаала-вас, чагыс чиге сөглээр кижикышкыжыл».

АВТОРДАН: материалды чырыкче үндүрүп ринче белеткеп турда, март 3-те Мөңгүн-Тайга кожуунга хар-көшкеге 6 оол бастырган. Ринтиң ОБЯ-зының Тывада дилээр болгаш камгалаар отрядының камгалакчылары озал-онда болган черже дораан үнүшкен. Ольга Мартоловна дилеп тывар хемчеглерни Кызыл хоорайдан удуртуп, кожа чыдар регионнарда келген камгалакчылар бөлүктөрүн хүлээп олаларның ажил-ижин органиастап, Мөңгүн-Тайгаже чедип алырынга дузалажып турар.

Алдын-Херел АПЫКААНЫң тырттырган чорук

Камгалал ажилдары

раан. Ол кажан-даа бисче чугааланмаан. Таарышпас кылып каан болзунза, кончуг хыйланып турбас, а ширин көрүп каар. Ажы-төлдүн дилгезинин кол дүрүмү — абак сөглөвөс, а бодунун кышкы херектери-биле кижикышкыжыл эки. Ынчангаш ачам менээ чок үлөгер турган».

«Эр кижиниң аажың-кандыг талаларыңа таары база кандыг талаларын үнүшкүсүң?» — деп айтырымга Мартоловна мынчаар харыылаа: «Эр кижиниң мегечи чоруунга хөңнүм чок. Кажан эр кижикышкыжыл бүзүрелдиг, идегелдиг, шыда кай болза, кандыг-даа бедир тиилеп ап шыдаар».

«Хостут үе тыпты келзе...»

ОБЯ ажилдакчызынга хостуу турбас. Ол маргыш чок, хүн дивес үнүүшкүннер, келбелен турар шыңгыг чурум... Мартоловна каш чылдар дургу бажыңыңга өске байырлалда маанчок, Чаа чылды уткууан бир эвес эвээш-биче хостут үе тып келзе, Ольга Мартоловна шүлүкчүзү Иван Бунинниң чыдарын азы эртем, аян-чорук-ийинда солун-сеткүүлдерни телевидение, Интернет тавар тыр өөредиглиг дамчыдылган көөрүңге ынак. Аас-кежик биче ээлчеглиг шөлзө алкан болза, Аркашаны эдертипкеш, аян-чорук тап чоруп каар. Оларның бажың четпээн чери-даа чок: Россия барык шупту булуңнары, Египет, Кыдат, Германия, Кипр, Чехия, вия дээш, оон-даа өске.

«Кажан-даа хараадаваан мен»

«Амыр-дыш чок, берге мен жилди шилип, амы-хууда чуртканы ийиги черге салып, камгалакчы болуп ажилдап эгелзэним хараадаар силер бе?» — дээр Ольга Мартоловна Даржаа, «Россия Федерациязының алдарлыг камгалакчызы» шаңналдың эдилекчизи дараазында чүүлдү чугаалаа: «Чок, хензиг-даа хараадаваан хараадаваас-даа мен. Мээң удуртуп коллективимниң ажилдарлары эң-не бүзүрелдиг, харысалгалыг, быжыг туруштук, эрес-дир Оларга, «ажылчын өг-бүлө» тайбың-чагай-ла турар болза, нээ улуг өөрүшкү. Өскелерге биче байдалдарда ачы-дуза чедирер ышкаш буяныг үүле чок. Ынчангаш сагыш-сеткилимден-даа, кырында-даа ОБЯ-ның бедир чизи мен деп чугаалаар мен».

Частың башкы айының эгезинде Кызылдың № 1 божудулга бажыңының кол эмчиси Вероника Самбуевна Кыргыз-биле ужуражып, жыл-чорудулгазының тажы-биле сонуга чугааштым.

— Вероника Самбуевна, аал-тунар, эртеминер база ажы-нар дугайында таныштырып үнөрем.

— Алыс чуртум Чөөн-Хемчик уунун Ийме суур. Школаны 2 чылда дооскаш, Алтайның институтунга студент чылда-ны өөренип эрттирдим. Ийи-м, оларның өг-бүлөзи болгаш-лары — уйнуктарым-биле на-ылдыг өг-бүлө бис. Институтту-пун алгаш, күш-ажылдың баш-кы бажымын Кызыл районунуң бо-лгаш бажыңыга эгеледим. Чаа-тут дооскан аныяк специалис-терлер турар, а коллективте-ылдарда ажылдап чоруур улуг-тер арга-сүмезин аныяктарга-ыдып чорууру эки үлгөр деп-р мен. Эртеминге ынак, ажы-бердинген деп үнөлелди ал-галбырның эргелекчизинге то-ттым. Харысалгалыг ажылды-п каарга, ооң угланышкынын кызып ажылдап эгеледим. ылдан эгелеп Кызылдың № 1 улга бажыңыга херэзженнер-инге база 2009 чылдан бээр-кизи болуп эң-не харысал-ажылды уламчылап ажылдап-н.

Кыс уруглар болгаш хе-н чоннуң аразында кандыг-ичиг айтырыглар барыл, уевна?

Уруглар биле херэзженнер-да эң-не дүвүренчиг айты-ның бирээзи — кадыкшылы-ошкак кээп турар. Бичии-г уруглар 15-17 харлыг, чылын 128 кижиге эмчи хай-

АМЫДЫРАЛ ЧАЯКЧЫЗЫ

Кол эмчи Вероника Кыргыз.

ралында турар иштиг уруглар саны көвүдээн. Бичии чаштарның хөйү-биле төрүттүнүп турары демдеглек-сенчиг, оларның аразында кемниг чаштар барында дүвүрөс аргажок, авазы биле чаш уругну үргүлчү хай-гааралга алыр, эмчилер-биле тудуш, сырый харылзаалыг болуру чугула. 2011 чылда 16 иени чингээр айын-дан эрте божуткан (бичии өпоялар-ны куейт иштинде азырап турар). А 2012 чылда божуур аваларны учет-ка тургузуп, хайгааралга алганнар. Ооң түннелинде кемниг уруглар саны эвээжээн. 15 хардан 48 харга чедир (аныяк база хөй уругларлыг) иелер божудулга бажыңында кээп турар, а ортумак назылыг авалар-ның хан бажышкыны (анемия)

«Өг-бүлө камгалалының төвүн» тургузарын планнап турар. Кадык камгалал адырын чаартыр програм-маның шугуму-биле 75 миллион рубльге Кызылдың № 1 божудулга бажыңының капитал септелгезин чоруткан. 1 чыл 5 ай иштинде сеп-телгениң иштиги ажылдарын амгы үени-биле дерип кылганы онза-гай. Эрги божудулга бажыңы 1955 чылда туттунган, а 1956 чылдың февраль 16-да ажылгалче кирип-ажылдааннар. Ажылдап кылдыг-ан программаның шугуму-биле 2011 чылда улуг капитал септелгезин кылып кааны төөгүдө арткан. Чаа, чараш бажыңы 2012 чылдың де-кабрь айның төнчүзүндө дужааган. Иштиги ажылдары долузу-биле сеп-теп кылдыг-ан. Ажылдакчыларга база чингеп турар иелерге, оларның чаа төрүттүнүп турар чаштарынга канчаар-даа аажок улуг өөрүшкү-дүр. Ооң мурнунда чүгле чаңгыс кезиштин залы турган болза, катап кылдыг-ан септелге соонда ийи ду-гаар зал немешкени ажылдаарында таарымчалыг байдалды тургускан. Амгы шагның тускай аргалары-биле кылып кааны чылыг шалаларлыг, дашты талазында 8, а иштиги та-лада 3 видеокамераларны тургус-кан. Эмчилерге божуур авалар-биле база чаа төрүттүнген чаштарны хайгааралга ап ажылдаарында таа-рымчалыг кылдыр дериттингени эки. Озал-ондактыг таварылгаларга таарыштыр кылдыг-ан дизел ге-нератор-биле ажылдаар электри-чырыын тургускан (свет өже бээр таварылгада). Чаа дериг-херексел-дер-биле дериттинген, ам-даа чет-пес дериг-херекселдер бар, ол тала-зы-биле программаларны ажылдап кылып турар.

— Коллективинер-биле та-ныштырып көрүңерем, Вероника

Самбуевна.

— Бистин коллективте 249 кижиге ажылдап турар, оларның иштинде 39 — дээди, 99 — ортумак эрте-минер эмчилер, 62 санитаркалар хаара-туттунган. Коллективте херэзжен уруглар хөй. Арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдып берип, айтып-сургал орап 10 улуг назылыг дагды-ныкчыларының үлгөрүнге өөр-енип чоруур бис. Эр эмчилеривис реанимацияда болгаш херэзженнер эмчизи албан-дужаалдарда ажыл-дап турарлар. Хоорайда чурттап турар девискээрлериниң аайы-биле херэзжен чонну болгаш чаш уруг-ларны харылап турар участокта-ры-выс база бар: Чүлдүм кудумчузу № 42, Улуг-Хем кудумчузу № 17, Восток поликлиникасында, Лопсан-чап № 25 база оң талакы эрикте 2 участок хүлээп алышкыннарны кы-лып, чай чок ажылдап турар. Бис-тин эмчилер, санитаркалар чоннуң кадыгы дээш дүн-хүн дивейн сагыш-човангыры-биле амыр эвес ажылды кылып чоруурлар, эвилең-ээлдек, найыралдыг коллектив бис деп са-нап чоруур мен.

— «Өг-бүлө камгалалының төвүн» дугайында чугаалап бе-риңерем.

— «Өг-бүлө камгалалының төвүн» тургузары — эң чугула айтырыг-дыр. Кыс уруглар база иштиг иелер чингээриниң мурнунда төпке келгеш, учетка тургустунуп ал-гаш, кадыкшыны байдалын билип ал-гаш, эмнедип алыр аргалыг болур. Ава кижиге бодун канчаар алдынып чорууру, а кыс уруглары база ава-зын дөзээрлер, маңа ада кижиниң үлүг-хуузу база улуг болур. Бистин ада-өбөлөривистин шаандагы чаа-гай чаңчылдары бар, кижээ, иштиг кижиниң чанынга ыткыр чугаалан-мас, аш-чемниң экизин бээр, арага ишпес, тааклы тыртпас, тааклылаар улус ооң чанынга турбас дээш, оон-даа эки чаңчылдарны сагып чораа-ны демдеглексенчиг. Амгы үеде ындыг эвес, шупту эки чаагай чаң-чылдарны сагывайн чоруурунда кемниг чаштар төрүттүнүп турар, а херэзжен улус арагаже сундугуп турар, тааклыны иштиг-даа уруглар шензэн чорууру чараш эвес. Ын-чангаш кажан-даа, кайы-даа үе-де кыс уруглар төпке херэзженнер эмчизинге келгеш, кирип алырын сү-мелеп кыйгырдым.

— Частың башкы, чараш ба-йырлалын таварыштыр херэзжен чонга чүнү күзээр силер?

— Бүгү-делегейниң херэзжен-нер хүнү — Март 8-ке уткуштур бы-жыг кадыкшылы, күзелдери бүдүп чоруурун, эртенги хүнге бүзүрелди, чаагай-чазык сеткилди, ак орукту күзедим.

— Йөрээлдер доктар болзун, чонувус кадык-шырак чоруурун мен база сеткилимден күзевис-шаан, чедишкыннерни күзедим.

АВТОРАН: Кызылдың № 1 божудулга бажыңыга чедип, оларның ажыл-чорудулгазы-биле таныжып, кол эмчизи бистер-ни чылыгы-биле уткуп хүлээп алганын демдеглевес аргажок. Ажылдакчылары-биле таныштырып, чингээр айы-хүнү келген херэзженнер-биле чугааны кылып, чаа төрүттүнген чаштарны хайгаарал, арыг-силиг, чараш оран-савада чаа төрүттүнген чаш-тарның чыдар өрээлдерин кезип таныштывыс. Шынал-ла, ажы-лы чай чок, дүн-хүн дивес ажылдаар эмчилер, санитаркалар-ның хүндүлээчелин онзалал көрдүм. Вероника Самбуевнаның аажы-чаңының, бүдүжүнү оожум-топтун, чон-биле ажылдап билирин, эртеминге бердинген эмчи-дир деп эскердим. Кы-зылдың № 1 божудулга бажыңының ажылдакчыларында Тыва-выска хөй, чараш, чаа салгалдарны чырыкче бодарадып турар үүлөзине чедишкыннерни күзедим.

Анисья БАЗЫР-ООЛ чугаалашкан. Алдын-Херел АПЫКААНЫң тырттырган чуруктары.

Аас-кежикти күзедивис!

Частың байырлалы — Март 8-биле Тес-Хем кожуунунуң Сама-галдай сумузуңуң кезээки ниити-билиг школазының башкылары Людмила Максимовна Ооржакка, Зинаида Николаевна Матпааргыга, Елена Маадыр-ооловна Чоодуга, Тамара Белек-ооловна Дамба-Хуу-ракка, Розалия Дойдуевна Мон-гушка, Анна Чаш-ооловна Балча-га, Саяна Сарыг-ооловна Чоодуга, Юляна Валерьевна Күнзэнге кижиге төрөлгөтөннүң эң-не чараш кезии — Тываның эргим херэзженнери, буянныг башкыларга сеткиливис ханызындан аас-кежикти, кадык-шылды, чедишкыннерни болгаш чаагай чолду, арын-шырайыңга хүлүмзүрүг кезээде чайынналып чоруурун күзедивис.

Григорий ЭНЕН,

ада-иелер чөвүлелиниң дар-газы болгаш 9, 11, 12«а», «б» класстың оолдарындан.

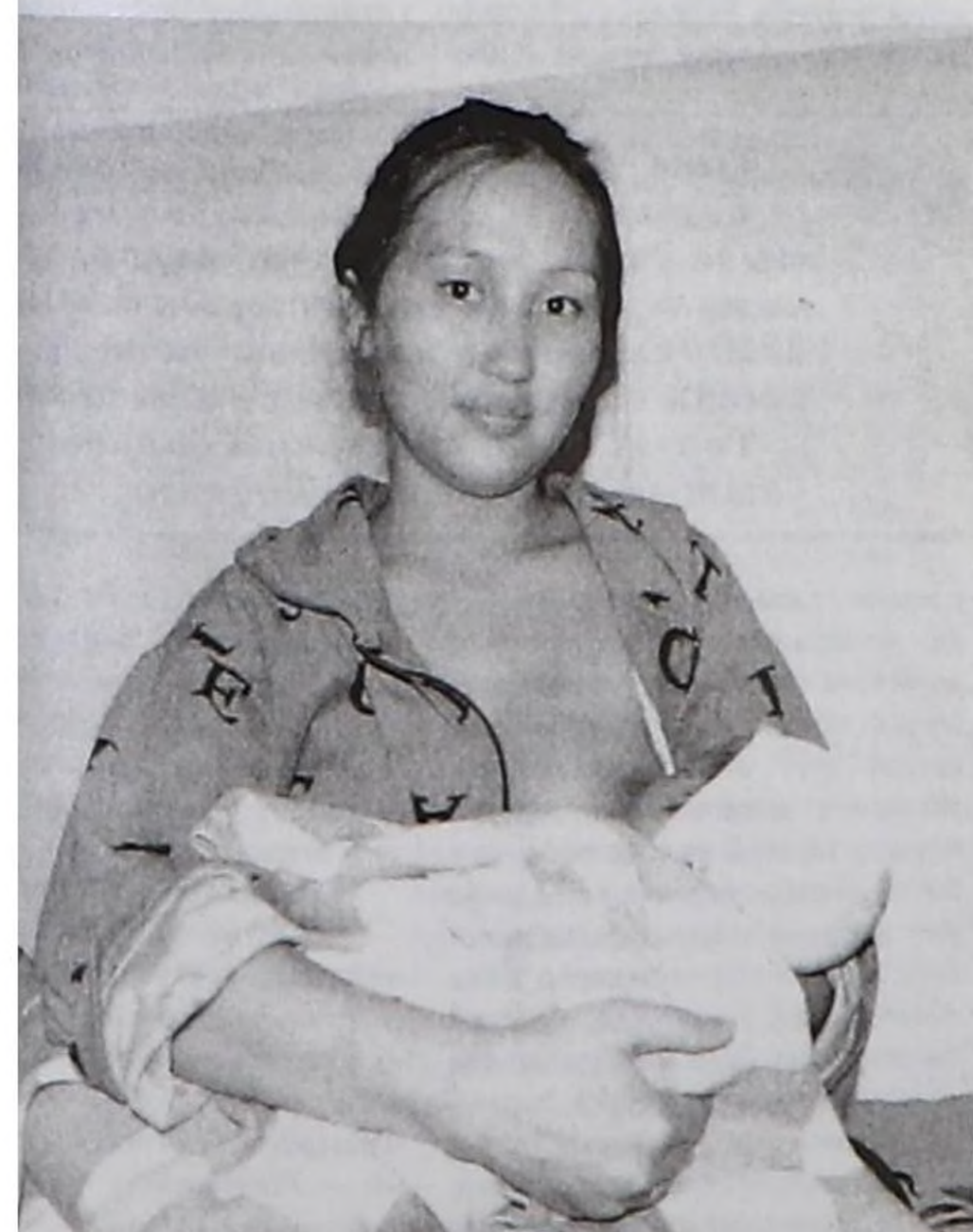
ЭНЕРЕЛДИГ ЭМЧИЛЕРГЕ

Бистин төрөөн Тывавыс-тың девискээринде эки чүүлдер барын сөөлгү үеде дыка эскерип чоруур апар-дым. Ажыл-агының адыр-ларының аайы-биле ылаң-гыя кадык камгалалында чаартылгалар хөй.

Чоннуң кадыгы дээш сагыш са-лыышкынче кичээгейни угланды-рып турарын Тыва Республиканың «Серебрянка» санаторий-профи-лакторийинге дыштанып чыткаш, көрдүм. Аарыг-човалаң кымны-даа ылгавас болгай, дыштанып, эмне-дип турар улустуң аразында аныяк-чалыы, улуг назылыг дээш, эмнээш-кинниң янзы-бүрү хевирлерин ап турар кижилер бар болду. Үш чыл бурунгаар турганындан санаторий аажок өскерилген. Оран-саваның адаккы кадыг чараткаш, чаа тех-нологияның дериг-херексел: маг-нитурбатрон, малгаш-биле эмнээр чүүлдер, янзы-бүрү ванналар, тус-кай аялга-биле нерв эмнээр өрзэл дээш, черле чүнү чок дээр! Бо бүгү ажыл-агыны кылып турар эмчи-лерниң, санитаркаларның дыш чо-гун кайгал ханмадым. Эмнедип ту-рар кижилерни канчаар-даа аажок кызымаккай, ак сеткилди-биле хүлээп ап турар. Кижиге бүрүзү ажы-лынга мындыг бердинген чоруур болза, ажыл-агы хайныгып турар апаар-дыр аа деп бодап олурдум.

Санаторий-профилакторий-ниң эмчилери Оксана Ивановна, Алефтина Филимонова, Айлана Монгушка, Аржаана Хомушка, Алена Даваага Март 8 байырла-лын таварыштыр байырымны солун дамчыштыр чедирип олур мен. Ак халаттыг эмчилерниң ажыл-ижи моон-даа сонгаар сайзырап, эви-лең-ээлдек аажы-чаңы-биле чоннуң хүндүткелин чаалап ап чорзун, хуу-да амыдыралы база эки-ле чорзун, курай-курай!

Өшкү-Саар ООРЖАК, «Мөген-Бүрен» КУБ-туң ди-ректору.

Март 1-де төрүттүнген чаш авазы-биле.

га турган, оларның иштин-чингеп алганнар, 14 уругну-н байдалы-биле божуурун эвээп (хензиг чашты дүжү-ргга таварышкан, кемниг-хоп турары дүвүренчиг), уругларны учетта тургузуп-йгаарал турар бис. База-ла айтырыг — өг-бүлө тут-тиг аныяк уруглар хөй, 343-э чингеп божуурун. Амыды-орулгазы эвээш өг-бүлө-7 иелер патронажта турар. га деннээрге, эмчи хайгаа-

дээш, аарыглары нептереп турар. Кызыл хоорайда ниитизи-биле 3002 иелер чингеп божуурун, ооң иштинде 19-зу ийистерлиг болганнар. Аныяк кыс уругларга болгаш херэз-жен чонга иштиг үезинде кадыкшы-лынче кичээгейни салырын, камна-нырын сүмелээр-дир бис.

— Кадык камгалал талазы-би-ле яамы кандыг программаларны ажылдап кылып турарыл?

— Тыва Республиканың Чазаа болгаш Кадык камгалал яамызы

Даштыкыда чаңгыс чер-чурттуувус

Айлана Иргит — делегейниң кижизи. Кызылга төрүт-түнгөш, Өвүрге өскен, Россияга, АКШ-ка болгаш Францияга өөренип чораан. Швейцария биле Испания ийи чуртта чурттап чоруур, эртем адынга кандидат ажылын француз Дижонда бижип, Женевада, Каттышкан Нациялар Организациясында ажылдап турар. Англи, француз, испан дылдарны билер, төрзөн тыва дылында чугаалажырынга чоргаарланар.

— Айлана Алексеевна, өске культурага эсти бербейн, чединишкениң болур дээш кижиниң сагыш-сеткили быжыг өзектиг болур ужурулуг. Силерниң сагыш-сеткилиңерниң өззү чүдөл?

— Мээң сагыш-сеткилимниң өззү — өг-бүлөмдө. Мээң ачам Алексей Часпан-ослович Иргит, мен ийи харлыымда, чок болган. Талантылыг аныяк математик эртемденни лейкомия дээр аар аарыг «алгаш барган». Ачамның дугайында ооң өңүктөрүнүн, төрөлдөрүнүн чугааларын дыңнап өзүп келген мен. Ол мээң маадырым апарып, мээң бодам сагыжымда кады чоруур. Шүлүкчү Николай Куулар мээң ачамга тураскааткан «Кады чор сен» деп шүлүүн бодунуң шүлүктөрүнүн «Манган ак кулун» деп чыындызынга кирип алган. Ол шүлүктү доктаадып алган мен, ынчангаш ол база мээң-биле үргүлчү кады чоруур. Ында мындыг одуруглар бар:

Хүлүмзүрүү чайынналган,
Күзөлдери хөйүн оштаан,
Сагыжының агы сүт дег
Чалыы кижичурттал чораан.

Мээң авам Руфина Кууларовна Иргит кончуг күштүг тура-соруктуг кижичи. «Сандаргай тозан» чылдарда өг-бүлөзүн түрөтпес дээш, алыс боду биолог-химик-даа болза, сайгарлыкчы болур ужурга таарышкан. Ооң бичи сайгарлыкчы ажылы буступ дүшкени, ону база катап бут кырынга тургусканы дээн ышкаш ол чылдарның хамык бергелерин авам шыдажып эрткен. Авамның могаг-шылаг чогу, идегелин кажан-даа оскунмазы болгаш чүткүлдүү мени кайгадып чоруур.

Мээң бичи оол дунмам Даваа-Церин биле кыс дунмам Айдзе — эң чоок өңүктөрүм, оларның-биле шупту чүүлдерге сүмөлөжүр мен. Олар Кызылда ажылдап, чурттап чоруурлар. Интернет дамчытыр харылзажып турар бис. Аравыс ырак-даа болза, ол бисти улам-на доңаштырган. Өг-бүлөм — мээң идегелдиг чөлөнгим-дир.

— Дылдарга өөреничел болганыңар салым-чаяныңар бе?

— Өөреничел болганым ол боор, аңгы-аңгы дылдар билири эки деп бичи чажымда-ла билип каан мен. 1979 чылдың апрель 11-де Кызылга төрүттүнгөш, чаш шаамны өггө, авамның ада-иези Куулар Сундеевич биле Соскал Калзановна Мартна малчын кырган-ачам, кырган-авам-биле кады Өвүрнүң делгемнеринге көжүп өстүм. Ынчан мен чүгле тывалаар турдум. Бир-ле магалыг, чаагай хүн аяс дээрлиг хову дег чаш шаам үстү хона берген ышкаш болган: мени Кызылче школага өөренири-биле чорудупкан.

Мен ынчан чааскаанзырал, кырган-авам биле кырган-ачамны, өөмнү, анайларымны, хураганнарымны сактып турдум. Орус дылды билбес болгаш, хей-ле черге

оолдар, уруглар-биле содаалажыдаа бээр мен. Бажыңывыстың уруглары-биле үргүлчү ойнап, чоокта бажыңнарның огородтарынче «халдаарыңа» бо-ла киржи бээр болгаш, үш ай эрткенде, орустап эгелзэн мен. Англи дылга өөредиринче улуг кичээнгейни салып турган Тыва Республиканың Күрүнө лицейин 1995 чылда доостум. Бурунгаар көрүштүг, шудургу, лиценстерге ие кижичи дег хамаарылгалыг Татьяна Оюновна Санчаага, лицейниң директорунга мөгейип чоруур мен.

Америка биле Россияның аразында өөредилге программаларының солчуушкуну Тывага эгелей бергенде, лицей соонда ындыг программаларның бирээзинге таарышкаш, Америкаже чоруй бардым. Ортумак эртем дугайында американ дипломну алгаш, Bergen college кирип алдым. Бодунуң хандыкшылымы дилеп, графиктиг дизайн биле политика эртемнериниң аразында чайгылып чоруп тургаш, политология факультетин шилип алган мен.

— Өске чуртка чаңчыгары белен эвес. Силерге кандыг болду?

— Он алды харлыымда эң-не баштай даштыкыга, Америкага чеде бергеш, бодумну улуг кижичи мен деп санал турдум. Чаа чүүлдерни магадаарым эртип, караам ажытына бергенде, төрзөн чуртумну, төрөлдөрүмни сактып кээримге, долгандыр шупту чүвөгө хөңнүм чок ышкаш апар. Чартык чыл хиреде меңээ дыка-ла берге болган, оон чоорту чингей берген. Штаттарга чуртталгамның эгезинде Конгар-оол Ондарның келгени мээң сагыш-сеткилимге улуг деткимче болган. Тыва хөмөй-сыгытты даштыкыга нептередир төлөвилелге киржип, элзэн каш штаттарга ол барып чораан. Мээң өөренип, чурттап турганым Мичиганда Флинт хоорайга келгеш, орук аайы-биле

меңээ кире дүшкен. Дыка-ла амыраан мен: ат-алдарлыг хөгжүмчү меңээ Мичиганга Тывадан аалдап келген. Чаңгыс чер-чурттуглар өске дипке ужуражы бээр, оран-делегей ындыг-ла кончуг улуг эвес-тир деп бодаан мен.

Өске черге чурттаары меңээ соонда дузалыг болган. Францияга чедип келгеш, угаан-бодал-даа, сагыш-сеткил-даа талазы-биле чаа чүүлдерге чаңчыгары белен болду. Чаа чүүлдерге чаңчыгары өске культурага эстип каары эвес-ле болгай. Өске чуртка ижиге бергеш, төрзөн чуртунуң бай-байлак чүүлдерин утпазы чугула. Көргөн-билген чүүлдерин бодунуң чуртунда чүүлдер-биле деңнеп көөрдө, кижичи боду дыңзыг иштики кириштиг, уг-шигилг, четчир аргадуржулгалыг болур ужурулуг. Өске культураны болгаш езу-чаңчылды билип алырда, кижичи боду ажык сеткилдиг, сеңээ таарышпас-даа чүүлдерниң алыс ындын билип алыры чугула.

— Силерниң чуртталгаңарда дараазында чүүл дес-дараалашкак эвес-даа ышкаш: Штаттарга колледж соонда — Абаканда дээди өөредилге чери.

— Шынал-ла, харын Америкага өөредилге соонда чанып келгеш, аал-чуртумдан ырак эвесе Хакасияда университетче кирип алырын шийтпирлзэн мен. Мени таныыр шупту кижилер кайгал кааннар: Америкадан — Абакане. Ооң чылдагааны: авам үш уруглуг — эң улуу мен. Авам бисти чааскаан азырап өстүрүп турган. Оол дунмам чырык делегейни көрүп алырын күззэн мен, дунмам уругун эртем-билиг чедип алыр үези база келген. Соонда барып, оол дунмам Турцияже чорупкан, бис ийи угбашкы — Абакане. Кызыл дипломну, ооң-биле кады француз дылга кезээ шагда ынакшылды алгаш, Тываже ээл келгеш, Тывануң Күрүнө университетиниң англи

дыл кафедрасының улуг башкызы бооп ажылдай берген мен.

Кайы-даа даштыкы дыл аңаа үргүлчү чугаалашпаска, уттундура бээр. Ынчангаш француз дылымы утпас дээш 2006 чылда Францияның культура болгаш иштики херектер яамызының Делегейниң культураларының бажыңы-биле кады эртиргени мөөрейге киржир деп шийтпирлзедим. Ол мөөрейниң Россияга тилекчизи болдум. Парижге чеде бергеш, ол конкурстун аңгы-аңгы чурттарга тилекчилери чүгле алды кижичи бис дээрзин билип алдым. Мөөрейге киржилге меңээ үнөлөп четпезим арга-дуржулга болду. Көңүс чай чок бис: өөредилгеден аңгыда янзы-бүрү яамыларга, агентилелдерге, организацияларга барып, Францияның күрүнө болгаш күрүнени эвес культура черлериниң ажылы-биле таныжып ап турдувус. Ооң-биле чергелештир материалдыг болгаш материалдыг эвес культура салгалының дугайында диплом ажылын бижип, КНО-нуң системазында чырыдышкын, эртем болгаш культу-ра талазы-биле бүгү делегей организациязынга, Парижтин модалар музейинге, янзы-бүрү культура хемчеглери эртирип турар продюсер төптөринге арга-мергежил чедип алыр аргалыг болдум.

Сорбонна-Париж III — университеттин дипломун культуралар аразында менеджмент деп эртемниг чедип алдым.

Өөредилге үезинде Францияда Scenes de la Terre деп продюсер төвүнге арга-дуржулга чедип ап турган мен, ол организация меңээ франк-швейцар төпке ажылдаарын саналдаан. Мээң ажылдап турган төптөрим шупту делегей деңнедиг, аңгы-аңгы чурттарның күрүнө албан черлери, Европаның болгаш делегейниң эң улуг залдары-биле

аразында Тывадан Начын Чыла биле Шончалай Ооржак-Чоорунуң өг-бүлөзи, Мерген Куулар 2008 чылда «Тыва кызы» база кээп чорду. Андрей Мон Игорь Көшкендей болгаш Ай Ооржактын хөгжүмнүг үдөтү биле 2009 чылда «Эдегей» самблдың тыва национал бол тыва аян-биле даараан костюмны көрүлдөзүн база эртки вис.

— Париж силерге кандыр?

— Чүзүн-бүрү, кайгамчык чөдөр хөй, чаа-чаа эш-өөрге бажыңи ужураштырар хоорай. А кажан-даа чалгааранчыг Баштайгы үеде хоорайның төдөн ырак эвесе кыдат кварталдың чоогунга чурттап эгелзэн. Студентилерниң ниити чуртта бажыңыга хензиг кухнялыг, ка биле туалеттиг, балконуг би квартиралыг турдум.

Францияда студентилерниң ниити камгалалының эки магалы бар. Мээң стипендиям бодум чарыгдалдарымга четчир тур. Стипендия болгаш грант бүрүндүг эвес. Францияның чааа стипендиады болзунза, стипендия хөй боор. Сөөлзүредир Париж мырыңай чүрээ Marais-че ка бердим, француз дылдан очуу-рарга, ону тулаа дээни ол, чога чылар, чурукчулар, артистер дун ындыг-ла кончуг бай-шырак чогаадыкчы интеллигенция чыгар турар район. Оон барык-ла базым хиреде-ле — эң-не турк чер: Парижтин Бурган-иезиниң Дуганы, Уран чүүлдүң болгаш хураның Жорж Помпиду аттыг турар.

Парижте элзэн каш бөлүк өөрлүг мен: университеттен чыгыскурсчуларым, кады ажыдап турар эштерим болгаш таныш-көрүм — этнологтар, антропологтар

“Тыва дыл меңээ эң-не эргим. Чүге дээрге делегейде чүгле 253 673 кижичи тыва дылда чугаалажып турар, ол хир кижилер тыва дылды төрзөн дылым дээр 2010 чылда чурттакчы чоннуң Бүгүлүс Россия чизезиниң чезинде айытканнар. Төрзөн тыва дылымны билирим дээр даштыкылар мени хүндүлээр.

доктаамал ажылдап турар. Эгезинде чогаадыкчы коллективтерниң делегейге гастрольдаарын аайлап-баштап турдум. Ийи чүс хире кижичи санныг улуг чогаадыкчы коллективтерниң делегейге чоруурунун маршруттарын бодап тургузар, ону боттандырар, ооң-биле кады дыка улуг декорацияларны болгаш янзы-бүрү реквизиттерни чедирер дээш ажыл-ла хөй. Хары угда үш, дөрт төлөвилелдер-биле ажылдаар-даа апар — алыс ботка берге, харыс-салга дыка улуг, частырыг кылып болбас ужурулуг. Сөөлзүредир хөй-ниити харылзааларыга ажылдап турдум: чогаадыкчы коллективтерниң чурттарының культуразының болгаш уран чүүлүнүн хевирлериниң дугайында сөзүглелдерни француз, англи, орус дылдарга бижип турдум. Театрлар болгаш кол-кол массалыг информация чепсектери-биле харылзажып, пресс-конференцияларның канчаар эртерин аайлап-баштаар.

Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн хөгжүмчүлериниң концерттерин бистиң француз төвүс Европаның улуг-улуг залдарына 2007 чылда улаштыр-улаштыр көргүскен. Олар шупту үкен кижичи,

хөгжүм шинчилекчилери, социологтар. Кайнаар баарымы, кадыштарымыны каш ай бурунга тодагайлап каан боор: концерттер, фильмнер, конференциялар, походтар, кудалар, делгелгелер эрги эт-сеп рыноктары...

— Парижтен чүге чоруптуңар?

— Каттышкан Нациялар Организациязының кижиниң эрге-ажының талазы-биле дээди комиссарының эргелелинге арга-дуржулгалар алды ай ишинде өөренир дээр Францияның төвүндөн Швейцарияже — Женеваже — көжер ужуру таарыштым.

Хамааты ниитилелдин айтырларының талазы-биле килдискел арга-дуржулгага өөренип турдум. Кижиниң эрге-ажынының талазы-биле Чөвүлелдин ажылынга киржик кижилерниң эрге-ажынын камта-лаар улустар аразында организацияларның чөвүлелдин ажылынын киржилгезин башкарып турдум. Арга-дуржулга шингээди алган соонда мени үндөзүн болгаш элзээ санныг улустарның айтырыгларын талазы-биле килдискел ажылы хулээп алган. Аңаа өөредилге программалары-биле ажылдап турдум. Программага киржир дээн шупту

Айлана КНО-нуң офисинде. Женева, Швейцария.

2012 чылдың февраль.

КЕЗЭЭДЕ МЭЭН ЧҮРЭЭМДЕ

дакчыларның чагыгларын сайлап көөрү, оларның шилилгелерин болгаш чугаалажып олар мээң хүлээлгелеримге хамааржып турган. Ооң-биле өлөшүр программаның бөлүгү чоруп турар: лекторларны ири, оларның-биле кады лекторны сайгарып көөрү болгаш торлаары.

Кижиниң эрге-ажыктары-талазы-биле КНО-нуң проказына Тывадан бистиң кичер-чурттугларывыс киргизилгелер болган бе?

Россияның эвээш санның үнүлүстүрүмүн даңзынча турар Тожу тываларының

Республиканың Тожу тываларына идепкейжи болгаш эртем-билиг аныктар херек. Оран-делегейни кезип, кижилер-биле ужуражып, арга-дуржулга солчуп алыры дыка чугула.

Программага киржирде даштыкы дылдарны билири албан эвес, орус дылга чугаалаарга-ла четчир, чүге дээрге өөредилгени, лекцияларны бир дылдан өске дылче ола дораан очулдуруп турар. Кол-ла чүүл — республиканың, чурттуң хөгжүлдесинге бодунуң үлүүн кири.

— Силерниң кандидат диссертацияңар чүнүң дугайында?
— Политика, экономика бол-

бергелерни болгаш өскерилгелерни шыдажып эрткен, ам-даа шыдажып эртип турар болганда, шупту бергелерни деңге шыдажып эрте бээр бис деп бүзүрээр мен.

Бодунга, чоок кижизинге, херэзженнерге, улуг назынныг кижилерге, бичии уругларга Хүндүлел, боду дээш, бодунуң чону дээш Чоргаарал, ажил-ишке Шудургу чорук дээн ышкаш бөдүүн чүүлдер тыва ниитилелдин бедик Шынары алаарына бүзүрээр мен. Ниитилел дээрге философчу азы социолог-туг билиг эвес. Ниитилел дээрге сен, мен, сээң оглуң биле кызың, сээң кожаң-дыр.

— Эртем биле улустар аразында ажил-чорудулгаже ханылап киргеш, чугаа үезинде очулганы кагдадыңар бе?

— Ында-хаа очулдурукчулай бээр мен. Очулдурукчулаары менээ солун. Ооң дузазы-биле даштыкы дылдарга чугаалажырынга мергежил бедир, чаа чүүлдерни база билип ап болур. Бо талазы-биле мээң арга-дуржулгам байлак. Лицейни дооскан соонда чайгы үеде акша ажилдап ап, даштыкыдан келген шинчилекчилерге, туристерге очулдурукчулап чораан мен.

Кадайы база ийи харлыг оглу-биле кадайының чурту Моолче бар чорааш, орук аайы-биле Кызыл кирип, тыва хүреш маргылдаазын сонургап көргөн айкыдо мастери, американ киноактер Стивен Сигалга очулдурукчулааным база солун болду.

— Даштыкыга тыва дыл силерге дузалыг-дыр бе?

— Каш-даа дыл билир болзумза, менээ эң-не кол дыл — тыва дыл. Баштайгы сөстөрү тывалар чугаалаан мен, тывалар боданып, номчуп, чугаалажып мен. Ол мени мээң чонум, мээң чуртум-биле харылзаштырып чоруур. Тыва дыл менээ эң-не эргим дыл, чүге дээр-ге делегейде чүгле 253 673 кижилер тыва дылда чугаалажып турар, ол хире кижилер тыва дылды төрзөн дилым деп 2010 чылда чурттакчы чонунуң Бүгү-россия чизезиниң үезинде айтырканнар.

Төрзөн тыва дилымны билирим дээш даштыкылар мени хүндүлээр.

— Силерниң шинчилекчи көрүжүңер-биле алыр болза, бүгү делегейден Тыва чүнүң-

Финляндияда Тываның кезээзи. Салагай талазындан: Виктория Пээмот, АКШ-тан хөгжүмчү Роберт Беарс, хөөмейге ынак Испаниядан Даниель Заморано болгаш Айлана Иргит.

биле ылгалдыгыл?

— Эң-не кол ылгалы чүл дээр болза, тываларның боттары, оларның төөгүзү, культуразы, езу-чаңчылдары. Тыва улус кыдат, моол дарлалдын адаанга шыдажып, кончук кыска үе дургузунда көшкүн амыдыралдан сууржун чуртталгаже шилчип, коммунистичи идеалдарның утказын долузу-биле медереп билбейн тура, оон база чарлыр ужура таварышкан. Ийи-үш күрүнениң чагыргазының адаанга бергеде-жиң азы оларга кыстырып чорааш, эвээш санның тыва улус бодунуң дилын, культуразын чидирбээр.

— Тывада төрелдеричер-биле кайы хире ужуражыр-дыр силер?

— Чылда чаңгыс катап, чайын. Дыштаныр дээш чеде бергеш, Тываның культуразы-биле холбаа-

лыг «Үстүү-Хүрээ» фестивалы, барымдаалыг кино тырттырыры, эртем шинчилелдери дээн ышкаш төлөвилелдерге киржи бээр-дир мен.

— Аал-чуртунда ышкаш кылдыр чурттап чорууруң хоорай черде бар бе?

— Чурттап турганым хоорай бүрүзүңге ынак мен. Оларда кандыг-ла-бир катаптаттынмас чүүл бар. Шыны-биле алыр болза, мен каяа-даа аал-чуртумда ышкаш чурттап чоруур мен. Тыва кезээде мээң чүрээмде, кажан аал-чуртуң кезээде чүрээңде чорда, каяа-даа чурттаары болгаш ажилдаары коргунчуг эвес.

Виктория ПЭЭМОТ.

Чуруктар Айлана ИРГИТИН архивиден.

Тываның ада-иези Алексей Часпан-оолович биле Руфина Куулар-иттер. Кызыл, 1981 чылдың январь.

Татьяна Демкина про-2011 чылда киришти. кага Тывадан баштайгы ол болган. Бистиң рес-и-стан кижилер келге-ка амыраан мен. Ол дыка үге дээрге тожуларның турар бергедээшкенини эин улустарың айтырыг-харылзашка, чүгле эвес — бүгү делегей-унда социал байдалдың, лалының, казымал бай-ээдип алырының болгаш дус камгалалының айты-Программага Тываның ии ооң-биле кызыгаарлат-ор деп идегээр-дир мен.

гаш культура хары угда. Диссер-тациямда шинчилеп көрүп турарым айтырыглар, бистиң Тывавыстың төөгүзү биле хөгжүлдесин катый алыр болза, дыка солун болгаш кончук чугула. Бургундияның Ди-жон хоорайда университеттин аспирантуразында өөренип турар мен. Мергежилим — политология.

Арай чиктиг кылдыр дыңна-лыр чадавас, бодунуң республи-кам болгаш бодунуң чонум дээш дүвүрелим мээң шилилгемни тода-раткан. Ниитилелдин сайзыралы-га өг-бүлениң, культураның болгаш өөредилгениң улуг салдарлыыга бүзүрээр мен. Төөгүнүң кыска үе-зиниң дургузунда тыва ниитилел

Байыр чедиришкиннери

гап чоруур!

ус сөңү болган ге ава турда ның аак-кээги ту сыза баспас.

а — дээр делгем, ска — ава эргим. и чаяап шаңнаан м эки чурттаайн.

Ажык, бөдүүн чаңын дөзеп, Авайым сээң чагың-биле Амыдырал шылгалдазын Арта баспайн эртип чор мен.

Өндүр, чаагай кежиим болган Өстүрүп каан ынак авам. «Өргүн чонга бараан бол!» — деп Оглу менээ сургап чоруур.

2009 чыл, март 25-26.

Айдар КУУЛАР.

суурда чурттап чоруур ртталгавыс каастакчы-ик чаңныг аваларывыс Даржаевна КАНДАН а Даржаевна МАА-стың чараш байырлалы хүнү-биле дараазы-арны бараалгаттывыс:

ашкы чаяап берген, дуг ававыска

ыңмас ажы-төлү байыр-сөңнээл!

Аарыг-аржык, багай чүве Ававыстан ырак чорзун! Аас-кежик, өөрүшкү Аалыңга доктаап турзун!

— деп йөрээвишаан, бистерни дээш олут орбас, эрес-кежээ аваларывыска быжыг кадыкшыл-ды, чаагай чолду, чайынналчак чедишкенини күзедивис!

Эрзин кожуунда чурттап чоруур-уругларыңдан.

Эрзин кожуунда ажилдап-чурттап чоруур бистиң эргим, ынак ававыс Галина Александровна САН-ДЫКЧАП марттың 7-де төрүттүнген хүнү база частың кайгамчыктыг байырлалы Март 8 таварыштыр быжыг кадыкшылды, узун назынны, ажил-ижинге чедишкенини, ак орукту, аравыска ам-даа хөй-хөй чылдарда чурттаарын күзевишаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Айлар, чылдар эртсе-эртсе, Алдан ажыр шуужа берди. Ава туржук, кырган-ава, Апарганың бо хүн көрүп, Өңгүр чечек сөңнеп сунуп, Өөрүшкүнү, аас-кежиин, Кадыкшылың быжыг боорун Катап-катап күзеп ор бис!

Март 8 байырлалы-биле уруг-ларым Айлана, Аяна, Айна база авазы Екатерина Донгаковнага байыр чедирдим.

Ак-көк Тыва өргээвиске, Ажы-төлдү бодараткан. Ажыл-ишчи аваларга Аас-кежиин күзеп ор мен.

Ажы-төлүң, уйнуктарың Аразыңга омак-хөглүг, Ам-даа үр-ле чуртта, авай! Аксың-кежиин чүгле ында. Төрөл чонун мурнун орта Төлөптинниң черле салба! Үнген-кирген чоннуг болуп, Үргүлчү-ле сергек чору! Адак-бышкаан, чиик-сергезең Арбын чонун магадаар-дыр. Авыралдыг ававыска Аас-кежик, өөрүшкүнү, Ам-даа хөй чыл чурттаарыңны Ажы-төлүң, кудаларың Алгап-йөрээп күзедивис!

Хүндүткел-биле, өөнүң ээзи, ажы-төлү, уйнуктары, кенээттери, кудаларыңдан.

Аваларны, иелерни Алгап-деткип чоруулуңар! Келир үе салгалывыс Идегели иелер-дир.

Чаңгыс эвес кыстарымның Чаяакчызы авазыңга Частың айы Март 8-биле Чалбыштыг-ла изиг байыр!

Агы МААДЫР-ООЛ.

Чаражым

Музыка салгаш-ла сактып, Машинага органывыс бодап, Мореман мен деп Ынакшылым сөглөп ордум.

Чайын практика үезинде Чайгаар-ла сактып бодап, Гитаралап органыңы Хөрээмден үнмейн чор-ла.

Чылдар эрткен-даа бол, Кара, чараш карактарың Караамга чуруттунуп, Кайгамчыктыг чаражым сен!

Март 8-тиң хүнүнде Ырлажып, хөглөп, Ынакшылды бодавишаан, Өөрүшкүлүг изиг байыр!

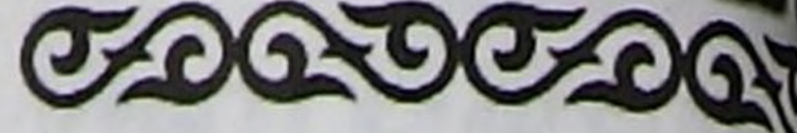
Март 8-те хөглүг болуп, Ырлажып, танцылап, Кадык-ла болуңарам, Кадыкшылды күзедивис!

Март 8-те төрүттүнген Херэзжен угбайларга Дакпыр байырлалы дээш Камчаткадан улуг байыр!

Март 8 таварыштыр Чооду Нинага Камчаткадан изиг байыр!

Эне сөзү

ИЕ КИЖИ – ХУУЛГААЗЫН-ДЫР

Чүңү күзээр дээн мен

ЧЫРЫК, ЧЫЛЫГ ЧАС-БИЛЕ!

Тыва Республиканың бүгү херэ-эжен чонунга — аваларга, кырган-аваларга, угбаларга Март 8-тиң изиг байырын чедирип олур мен. Авалар-ның сеткил-сагыжы амыр-тайбынга болгаш ажы-төлдериниң арыг ынакшылынга бүргеткен-не чорзунам деп күзээр-дир мен. Өөреникчи, сургуул уруг-дарыгларывис кадык, сергек, чоруу чогуңгур, үүлехерээ бүдүңгүр-ле чорзунам. Чырык, чылыг часкы бойдус-биле кады аваларны аас-кежик, өөрүшкү үдөп чорзун.

Мен Таңды кожуунга 30 ажыг чылдарның дургузунда удуртур-баштаар ажылдарга амыр-дыш чок ажилдап чордум. Райкүүском даргалал 13 чыл дургузунда улуг харысалганы чүктөп эртим. Таңды кожуун хуралының бир дугаар даргазы болдум. Таңдыжыларның социал-экономиктиг, культурлуг амыдыралын бедик деңгелге тудар дээш, ажилдакчы эш-өөрүм-биле кады эң идепкейливисти көргүзүп, ажы-төлге, келир үениң салгалдарына эки үлегер-чижээвисти көргүз-дир дээш кызымаккай ажилдаан бис. Төрээн Тыва-выстың сайзыралы дээш сагыш салып келгенивис хилис барбаан, хоорай, суурлар өзүп, амыдырал хамык бергелерни алып эрткеш, катап экижи, сеткил-чүрек-теривис өөрүшкүгө бүргедип чор.

Тыва Республикавыста чаа-чаа солун-сеткүүлдер немежи, амгы

шагның электроннуг харылзаалары сайзырал турар аларганы магалыг-дыр. Аныяк-өскенге ол ак орук-тур. Мен бүгү назыда «Шын» солуннун номчукчузу мен. Амыдыралды өөредип, эртем-билиг чедеринге солунуустун кириген үлүг-хуузу улуг. Бөгүн-даа «Шын» солун республикада эң хүндүткелдиг, улуг солун болуп арткан. Төрээн дылывыстың камгалакчызы «Шын» солунну кезээде чагыдып ап чорунар деп улус-чонга сүмөлөп-даа чор мен.

Чаа чылда солунда улуг өскер-лиштинер болуп турарын эскерип тур бис. Өнүгү, чараш кылдыр-даа парлаанын номчудувус. Чаа аттар көстүп келгенин эскерип, номчуп тур бис. Парлалга ажилдакчыларының хүнүнде «Шын» солун болгаш оон корреспондентилери шаңнал-макталды-даа алдылар. Байыр чедирип ор мен.

Чылыг час келген-дир, солунчулар чон аразынче кирип, шаандакы үелерде ышкаш, көдээ ишчилер-биле удаа-дараа ужуражып, оларның амыдыралын доктаамал чырыдып турарын күзээр-дир мен. Коллектив-тиң херэежен солунчуларынга Март 8-тиң байырларын таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, демир-үжүүнер чидиг болурун күзедим.

Таисия ТҮЛҮШ,
күш-ажылдың хоочуну.
Таңды кожуун.

Алдынай СОЯННЫҢ чураан чуруу.

Айлыг, Хүннүң чырык сарыы өртемчейге
Авам күжүр бодарадып төрүп калган.
Ава кижии ынакшылын үнелээрге,
Айдан, Хүнден, оттан-көстен чырык, чылыг,
Далай суундан ханы, таңды-сындан бедик — джир.

Ава-ие кижии дээрге делегей-ниң кайгамчык бир хуулгаазыны. Чаш төл-даа, көк баштыг чөнүк кырган-даа, оттуг-көстүг, ханныг, халаптыг чаа-дайынны эрткен, көргөн маадыр-даа, бойдустун бо кайгамчык хуулгаазыны — херээ-жен ие кижиге чүс-чүс, муң-муң чылдарда эргеленип, чоргалар-нып, ооргаланып келген. Херээжен кижии — чуртталгада башкарыкчы күш, оон каасталгазы. Эр кижилер оларга ынакшылдың күжү-биле со-рук кирип, маадырлыг херектерни кылып, амыдырал-чуртталгада кай-гамчык үүлө-херектерни бүдүрүп турарлар. Уран чүүлдүн алдар-аттыг, ады-сывы алгаан кижилери боттарының чогаалдары — тоол, чогаал, шүлүктөрүн, ырыларын, чуруктарын херээжен кижиниң ча-раш омур-хевиринге тураскаадып, илередип алгап-йөрээп келген. «Авай» деп сөс — бичии кижиниң кандыг-даа дыл кырынга бир дугаар сөзү-домаа. Авадан чоок, эргим кижии чок. Ада-ие деп билишкин мөңгө. Ол чуртталгада чаңгыс ка-тап бердинер. Уруглары, ажы-төлү дээш ава бир дугаарында сагыш салып, дүвүрөп чоруур. Бойдустун чаялгалы ындыг — ада кижии ава-зы дег уругларга ынчаар бердинип шыдабас. Ада-ие чанында дириг-ле болза, назы-харын кайы-даа хире улуг болза, оларга сен демей-ле чаш, эргим сен. Ада-иеден өске

кижини кым эки билип, кээргеп, онза кичээнгейге ап, деткип, бүгү-ле эки чүвени күзөп чоруур деп. Ада-ие кижилер өг-бүлөзи, ажы-төлү дээш, херек апарза төрөөн чурту, аал-ораны дээш, амы-тынын харам чок бээринге белен кижилер-дир. Херээжен кижиниң маадырлыг, буянның салым-чаяны — төлүн чырык өртемчейге бодарадып, аа сүдү-биле өстүрүп, эртем-билигге чедирип, амыдыралдың каалама оруунче углап-баштап каары.

Кижии төрөлгөтөннүн төөгүзү-ден алгаш көөрге, эр-херээжен кижилерге хамаарыштыр солун та-варылгалар бар. Ийи чүс чыл бурун-гаар Россияга тараачын кадай алдан тос уругларны божаан. Ол чээрби чеди катап божааш, 16 ийистерни, чеди катап үш уругларны, дөрт катап дорт уругларны божааш, де-легей рекордту тургускан. Амдыгаа дээр кым-даа ону ажып шыдаваан. Ол ышкаш Россияга Яков Кириллов деп кижии йи катап өг-бүлө тутканы-биле 72 уругларның адазы болган. Бо чижектер алгаш көөрге, херээ-жен кижилерниң чаяны кончуг улуг бооп турар.

Кандыг-даа ниитилел тургузу-луг, кайы-даа чурттарда херээжен кижилер улуг салдарлыг, көскү ат-алдарлыг кижилер хөй болуп турар. Халаптыг, хөй хан төгүүшкү-нүг ийиги делегей, Ада-чурттуң улуг дайынының үезинде херээжен

кижилерниң маадырлыг ажы-ре-ктерин үнелеп четпес.

Космонавт В. Терешкова эгелээш, чүгле Россияда, а-гейде билдингир херээжен ки-ат-сураглыг кижилер хөй. Росси-амгы Федерация чөвүлелиниң га-зы В. Матвиенко бир билдин-политик ажилдакчы болуп ту-Тывага хамаарыштыр алырга, чымаа Тока — төөгүдө арткан а-ажылдакчы, политик. Ол а-фронтучу Вера Байлак 80 а-ажып чорза-даа, муң хойжу-аразынга кирип, ам-даа адак а-ажы-төлүнүн аразында чурт-чоруур бир кайгамчык кижилер бирээзи бооп турар. А бистин жуунга хамаарыштыр мында а-накчы малчыннар, маадыр и-дээш ат-алдарлыг херээжен ки-лер хөй. Билаңгыя «Мөгөн-Бүр-көдээ ажил-агыг бүдүрүлгө» ди-ректору Өшкү-Саар Ооржак чылдарда ол ажил-агыгны билди-удуртуп, хөй шаңнал-макталдар-назыны улгатса-даа, ам-даа а-зымак ажилдап чоруур. Бо че-тывынгыр-сагынгыр кижии бол-шыдавазы чүүлдерни кылып чо-ажылдакчы-дыр деп билир Чижээ, мурнуку эрткен чылдар-бурунгу тыва өгнү дерип, Москва-чедирип, делгелгеге киржи чор-Амгы оон удуртуп турар ажы-и-йында үениң негелдизи-биле ки-тен кылып турар биче бүдү-гелери бар.

Түннелинде херээжен ки-каң деп кадыкшылды, быжыг а-ынакшылды, улуг аас-кежик, та-көк дээрни, ажил-ижинге кичи-киннерни күзээр-дир мен.

Дугаржап ХЕРТ

Музур-Аксы суур.

БУЯННЫГ ДАГДЫНЫКЧЫ – ТӨЛЕПТИГ АЖЫЛ-ИШ

Бай-Тайганың кыдыг-кы-зыгаар, ыракта Бай-Тал суур-да бо хүнге чедир дагдынык-чы ажил-ижин уламчылап чоруур «Хин-ие» деп чоннун адаан хүндүлүг ава бар. Оон адын Нойна Сарыгларовна Делег-оол дээр.

Бежен ажыг чылдар дургу-зунда чаш уругларны чырыкче бодарадып, аваларның «караан чырытпаан» дээр. Өг-бүлөзиниң, амыдыралының аайы-биле Ба-рыын-Хемчиктин Эрги-Барлыкка, Бай-Тайганың ыраккы Кара-Хөл, Бай-Тал, Шуйнун кадыкшылга шко-лазынга медпунктулар эргелекчи-леп, Тээлиниң №3 участка па-тронаж-фельдшер хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип, дагдыныкчы бооп ажилдап келген.

Ажилдап келген суур-суму-ларынга депутат хүлээлгени, херээженнер ортузунга ажил-ишти идепкейлиг чорудуп, дагдыныкчы ажилын уламчылап, хөй-ниитиниң ажилдарына чыда кагбайн ки-рип, акушерниң берге ажилының арга-мергежилин аныктарга дам-чыдып берип, чоннун кадыы дээш «дүрген дуза» чедирери-биле ча-лалгаларга барып, дүн-хүн дивейн ажилдап келген. Дагдынган аныяк эмчилери хоочунга чүү херек болдур баш-удур-ла кезээде белен чоруурлар.

Эвилен-ээлдек, чылыг сеткил-диг ие болгаш, «Хин-ие» деп атты

чедип алганы анаа эвес. «Бичии төрүттүнген чаштарның алгызы тааланчыг, чаш уруг бүрүзү бистин келир үевис» — деп чугаалап олу-рар. Ылап-ла, өг-бүлөгө чаш уруг-ларның чаптанчыг чугаазы, оюн-тоглаазы чокта, өг-ээн-биле демей — деп чугаалажы бээр болгай бис.

Кара-Хөлге ажилдап тура, ка-дыр-шыпшык даглар бажынче үнүп, Алаш хемни хемеге кежи, кадарчыларның аалдарына чедип, аарыг кижини шырга-биле «дүрген дуза» чедирер машинага чедирип, дүн-хүн дивейн ажилдап чораанын ол сактып олурар. Кара-Хөл чону «Хин-ие» деп атты шаңнаан. Оон чамдык сактышкыннарын дамчы-дып көрей.

Эрги-Барлыкка ажилдап тура Барыын-Хемчик кожууннун кол эмчизи В.В. Голубченко, колхоз даргазы А.Д. Шаалыны, суму дар-газы О.Б. Саяны амыратпайн, хөй удаа чедип, кирип тургаш, баштай-гы участок эмнелгезин туттурганын ол сактып чугаалап олурар. Кижиге кажан-даа уттундурбас сактыш-кыннар турар болгай.

Тыва Республиканың херээжен-нер шимчээшкениниң хоочуну Шу-румаа Шурукайевна Шыырап-биле кады Москва хоорайга «Россия-ның бүгү чурттарының херээжен чоннарының эрге-хосталгазы» деп конференцияга киришкеш, «Тыва херээженнерниң эрге-хосталгазы-ның сайзыралы» деп илеткелди

кылган. Казахстанның, Узбеки-станың, Киргизияның болгаш да-шыкы арабар безин киришкен. Шы-Шыырап чымчак сеткилдиг, чуга-домаа эвилен-ээлдек кижии бо-ган. Тыва Республиканың херээ-жен чоннун кылган идик-хевини чаагай чаңылдарының, амы-рал ажил-агыгынның, культурал-ның дугайында делгелгени чор-кан. «Работница», «Крестьянка» сеткүүлдерниң делегациязы ки-кип, парлалгага чырыткан.

«Хин-ие» ажилын ам-даа ула-чылавышаан, Москваның ЕШШ школазының дээди курузун до-зуп, фельдшерниң дээди катте-риязының бадыткал шынылга-холга ап, массаж талазы-биле би-лигнни шингээди алган. Ол Бай-Тайганың «Шивилиг» аржаанын хөй чыл ажилдаан.

Нойна Сарыгларовнаның улу-уруу Б.Д. Любовь Красноярск Москва, Новосибирск хоорайлар-га терапевт, фтизиатр эртемнери-шингээди алган ажилдап чоруу. Уйнуктары Сай-Суу — Москва, Влада, Буян, Шончалай Ново-бирск хоорайларда өөренип тур-ры — оон улуг өөрүшкүзү.

Н.С.Делег-оол назы-хары ула-ды берген-даа бол, «Хин-ие» а-сыкпайн, чоннун кадыкшылды дээ-ажыл-ижин уламчылап чоруур.

Бараат ДЕЛЕГ-О

Бай-Тал суур.

СУЙ БЕЛЕК: СЕТКИЛГЕ – ӨӨРҮШКҮ, НАЙЫРГА – КААСТАЛГА

Сайгарлыкчы чорук

Амы үеде кандыг-даа ба-
р-найыр, ылаңгыя куда-дой,
суй белек чокта эртпес. Тыва
кыялар бот-боттарына
дүткелин илередип, чүгле
байралда эвес, анаа-даа
нерде суй белектер солчур
аш чаңылдыг.

тин республикавыста тускай
ектер сады чок турганы-
онга, келген аалчыларга
а чок байдалды тургузуп
үелер турган. Бир дугаар
индыг тускай суй белек-
ы «Өлчей» 1998 чылдың
те ажиттыган. Ол ча-
ел-бодалды амыдыралда
рган кижини – сайгар-
Ольга Начиновна Нурзат-
ишкиннеринин чажытта-
уургал, оон харыларын
ларывыска таныштыраал.
ыга Начиновна, өг-бү-
ер-чуртунар дугайында
рып көрүңерем.

Каа-Хем кожуунун Суг-
рга төртүтүнген мен. Кы-
школа-интернадын 1973
юскаш, улаштыр Омски-
е университетинге өөрени-
и эртемниг болдум. Өөм
голий Кыргызсовин Эрзин
Нарын суурга төртү-
истер Анатолий Кыргыс-
1980 чылда танышкаш,
а Кызылга өг-бүле тут-
луг уруувус Оюмаа Кы-
публика лицейин мөңгүн
ле, Москвада Г.В. Пле-
г Россияның экономика
ын кызыл диплом-биле,
спирантуразын дооскан.
эртеминин кандидады
аза камгалап алган. Ол
чыл дургузунда ажил-
дылга арыг чугаалаар.
е ол Москва хоорайда
нк” деп албан черинде
урар. Ол өг-бүлелиг, 1
еймер кызывыс Өлчей
юнда Россияның шүүгү
колледжизин дооскаш,
ссияның шүүгү ажилы-
миязында баклавариат
өөредилгезин уламчы-
Өг-бүлелиг, 1 оол, 1

а Начиновна, силер
тунда ТКУ-га физика-

байырлалдарда, куда-дой, юби-
лейлерге-даа эскеримге, суй бе-
лектерни чараш кылдыр халтавайн
сунарга, таарзынмас турдум. Кино-
ларда ышкаш, дыка чараш кылдыр
суй белектерни халтааш сунарга,
дыка чарашсынар, сонугаар тур-
ган мен. Оон соонда Москвага бир
садыгга көөрүмге, суй белектер
бар болду. Ол садыгны сонугарал,
суй белектерни канчаар каастарын,
халтаарын өөренип көрүп турдум.
Ынчангаш Кызылга база шак-ла
мындыг чараш суй белектер сады
ажыдар шийтир меңээ төртүтүнген.

Ольга Начиновна Нурзат.

– Силернин бо садыңарда
“фэн-шуй” (тайылбыр) камга-
лалдары дыка көвей. Бо талазы-
биле номчукчуларга чүнү тайыл-
бырлап, сүмелеп болур силер?

– Дыка хөй чедишкиннерни
фэн-шуй өөредилгезинин дузазы-
биле чедип алган мен деп бодаар
мен. Кижинин бүзүрели улуг, эки
бодалдыг болза, ол дузалаар, са-
гыш-сеткили багай бодалдыг бол-
за, күзели бүтпес боор. Фэн-шуй
камгалалдары база шупту уjur-
уткалыг. Талисманнарны бажың-
га эки, таарымчалыг чүкке салып

таныыр даараныкчыларны дилээш,
тыва хептерни даарал турган бис.
Бо байдалдарны өөренип көргөш,
чонга эпиг байдал тургузары-биле
ателье ажиткан бис. Амдызында
ында 4 даараныкчы ажилдал тур-
рар. Салым-чаянныг уруларны
«Шын» солун таварыштыр бистиң
ательевиске ажилдаарынче чалап
турар бис.

Кожууннарда сайгарлыкчы-
лар, анаа-даа чон суурларга суй
белек садыгларын аждар дуга-
йында дилеглери хөй. Амдызын-
да чай чогувус-биле ону боттанды-
рып шыдавас-тыр бис. Ол талазын
база өөренип көрүп турар бис.

– Ольга Начиновна, силер
Тываның билдингир уран-ше-
верлери-биле сырый харылзаа-
ны кажандан эгелзэн силер? Бо
талазы-биле бодалыңар кажан
төртүтүнген?

– Мен хуумда тыва уран-ше-
верлерин дыка хүндүлээр, үнелээр,
оларга мөгеер мен. Моон мурну-
да аалчылар келгеш, силернин тыва
суй белектеринер кайы деп негээр
турган. Бир катап бичини оол чо-
нар даштан суй белекчигеш тудуп
алгаш биске саткан, ону витринага
салып каарывыска, дораан улус са-
дып аппарган. Ол оол боттарының
таныыр шеверлеринге дамчыткан
хевирлиг, чоорту кожууннарда
чонар-даш, каңнакчы, чурукчу,
фотограф кижилери-биле ажилдал
егелзэн бис. Бай-Тайга кожуундан
ыаш чонукчулары ыяштан кылган
тос-карактары, деспилер, хууннар
дээш, чүнү кылбас дээр. Ачам са-
дыгжы кижини чораан, оон чугаазын
ам-даа сактып чоруур мен: “Эң бир
дугаар садып алыкчы эр болза,
садыгның чоруу чогуңгур, акша-
хөреңги элбек болур” – дээр.

– Тывадан аңгыда кандыг
хоорайлар, чуртгар-биле ажил-
херекчи харылзаалыг силер? Ба-

рааннарыңар кайың келгенил?

– Барааннарны тыва мастер-
лерден аңгыда, Моол, Кыдат, Ин-
дия, Таиланд дээш база Россияның
аңгы-аңгы булуңнарындан эккеп ту-
рар бис. Даштыкыдан келген аал-
чылар Тываны көргүскен откритка-
лар, магниттер, хөрек демдектери,
аяк-сава... дээш, национал суй бе-
лектерни дыка айтырар турган. Ын-
чангаш бо барааннарны Россияның
аңгы-аңгы булуңнарындан мөөңү-
биле чагыттырып ап, чонга бараан
бооп турар бис.

– Силер хостуг үңерни кан-

чаар эрттирериңерге ынак-тыр
силер?

– Хостуг үемде Чырыткылыг
Далай-Лама Башкының, Еше Лоп-
сан Ринпочениң өөредиглерин,
лекцияларын, философия ном-
нарын номчуурунга ынак мен. Ол
номнарда дыка хөй өөредиглиг,
шын чүүлдерни билип алыр-дыр
мен. Индияже Чырыткылыг Далай-
Ламаның өөрединче баар күзелим
дыка улуг. Ынчалза-даа бодумну
ынаар баарын ам-даа белен эвес
мен деп санап турар мен.

– Ольга Начиновна, силер-
ни кел чыдар Март 8 байырла-
лы болгаш “Өлчей” садыгның
ажыттыганындан бээр 15 чыл
болганы-биле изиг байыр чеди-
рип, ак орукту, чаа күзелиңерни
чедишкинниг боттандыра-
ңарны күзээр-дир мен. Юбиле-
ийңерни канчаар демдеглээр
деп турар силер? Кандыг чаа
чүүлдерни боттандыра күзел-
диг силер?

– Юбилейивисте бир дугаарын-
да уран-шевер мастерлеривиске,
садыгжыларывыска, доктаамал са-
дып алыкчыларывыска өөрүп чет-
тиргенивисти илередир-дир мен.
Эң кол демдеглексээр чүүлүм бол-
за, мээң уругларымның аказының
улуг деткимчези эвес болза, мен
чааскаан мындыг улуг чедишкин-
нерни чедип алырым берге деп са-
наар мен.

Кылыксал чоруур күзелим –
чараштаныр салон ажыдары. Үш
дугаар садыывыста куда салону
ажыттыган. Ында болза куда-дой-
га хамаарышкан херек чүүлдери
бүдүн-бүрүнү-биле бар. Куда сало-
нунга аныктар каас кеттиниң ал-
гаш, улаштыр чараштаныр салонга
мага-бодун эдип алырга ол дег ча-
раш түңнел кайда боор.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Алдын-Херел АПЫКААНЫҢ
тырттырган чуруктары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Тыва Республиканың девискээ-
ринге онза байдалдарның
тыттып кээринин айылын азы
тыттып келгенин дүрген дың-
надыр зоналарның даңзын
бадылаарының дугайында

2013 чылдың февраль 28
№ 61-р Кызыл хоорай

Тыва Республиканың девискээ-
ринге онза байдалдарның тыттып
кээринин айылын азы тыттып
келген дүрген өөскүүр онза бай-
далдардан чурттакчы чонну болгаш
девискээрлерни камгалаар сорул-
га-биле:

1. Тыва Республиканың девис-
кээринге онза байдалдарның тыт-
тып кээринин айылын болгаш
тыттып келгенин дүрген дыңнадыр
зоналарның даңзын бадылаар.

2. Бо доктаалды «Тувинская
правда» болгаш «Шын» солуннарга
парлаар.

Тыва Республиканың Ча-
зааның Даргазының Бирги
оралакчызы Ш. ИРГИТ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың девискээ-
ринге тус черниң онза байдал-
дар режимин соксадырының
дугайында

2013 чылдың март 2
№ 120 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың девискээ-
ринге тус черниң онза байдалдар
режимин кириеринге үндезин бол-
ган чылдаганын чалатканы-
биле холбаштыр Тыва Республика-
ның Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың девис-
кээринге тус черниң онза байдал-
дар режимин 2013 чылдың март
2-ден соксадыр.

2. «Тыва Республиканың девис-
кээринге тус черниң онза байдал-
дар режимин кириер дугайында»
2012 чылдың декабрь 20-де № 715
Тыва Республиканың Чазаның
доктаалын күш чок деп санаар.

3. Бо доктаалды «Тувинская
правда» болгаш «Шын» солуннарга
парлаар.

Тыва Республиканың Ча-
зааның Даргазының оралакчы-
зы В. БАРТЫНА-САДЫ.

Тыва Республиканың девис-
кээринде черлик конопля
үнген черлерни узуткаар
хемчеглер чорударыңа
көрдүнген күрүне деткимче-
зин бээринин дүрүмүнде
8 дугаар пунктунуң 3-кү аб-
зазынче өскерлишкиннер
кириеринин дугайында

2013 чылдың январь 17 № 26
Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның
доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазы-
ның 2012 чылдың июль 20-де
№ 419 доктаалы-биле бадылааны
Тыва Республиканың девискээрин-
де черлик конопля үнген черлерни
узуткаар хемчеглер чорударыңа
көрдүнген күрүне деткимчезин бээ-
ринин дүрүмүнде 8 дугаар пункту-
нуң 3-кү абзазын дараазында эдил-
ге-биле бижир:

«субсидия алыкчызының долу
эвес болгаш (азы) шын эвес медээ
бергени».

2. Бо доктаалды «Тувинская
правда» болгаш «Шын» солуннарга
парлаар.

Тыва Республиканың Баш-
тыңы — Чазаның Даргазы
Ш. КАРА-ООЛ.

факультетинге 14
унда ажилдаан бол-
Ажылыңарны солуп,
садыңын аждар деп
ан эгелзенил?

т берге 90 чылдарда,
козтар дүжүп турар үе-
герик чедишпес үеде
азырап, узун шөлээ
е берге байдалга тур-
эргүл-төрелим база-ла
ыг байдалда апарган.
р, дуза кадыптар кижини
апарымга, оларның
Турцияже барааннал,
дыглап эгелзэн мен.
мурнунда театрда-даа,

алырга, ону көөрге безин дузалыг,
силерге дузалажыр кылдыр ажил-
дал турар шынарлыг боор. Аныак
кыстарга сүмелээр чүүлүм –
өдүрек-мандаринкаларны удуур
өрээлинге эки чүкке салып алза,
ынакшылын тып, өг-бүлөзи быжыг,
чааскаан турбас болур. Оон аңгыда
садып алыкчылар суй белек садар-
да, чүнү белек кылдыр бээр чоор,
шупту чүвези бар дээрлер, ынаар-
га оларга кадыкшыл, улуг назын
талисманнарын сүмелээр-дир бис.
Оон аңгыда акша көвүдөдир та-
лисманнарны улус дыка садып ап
турарлар. Бо садып турар фэн-шуй
талисманнарының уjur-утказын,

АВАНЫҢ ААС-КЕЖИИ

Ава — азарганчыг чашты чырык черге чаягааш, ооң кежик-чолдуг чурттаарына кол үлүг-хууну ойнаар эң-не ачы-буянның херэзжен кижии. Аваның арны хүн дег, үнү чассыдып кээр, холдары чылыдып бээр, чагыг-сөзү чалгынналдырар, ынакшылы чүден артык күштүг. Силерге белеткээн чүүлүмнүн маадыры хөй ажы-төлдүг, буянның ава.

Тываның төлөптиг аваларының одуруунга Варвара Чапаевна Хертекти Тес-Хемниң Кызыл-Чыраа суму баштыңы, «Чаңгыс демниг Россия» РФ-тиң политиктиг партиязының Тывада тус чер девискээр салбырының Тес-Хем кожуунунун Ак-Эрик сумузуңда секретарын кириштирер мен. Варвара Чапаевна 1965 чылдың сентябрь 19-та Тес-Хем районунун Ак-Эрик суурунга төрүттүнген. 1972 чылда Кызыл-Чыраа ортумак школазының эге школазынга өөренип киргеш, 1982 чылда ол-ла школаның 10-гу класын чедишкенин дооскан. Школаның даялгасын кижизидикчи башкылап ажылдаан. 1985 чылда Виктор Байыроолович Хертек-биле өг-бүлө тудуп чурттааш, 5 ажы-төлдүг болганнар. 1996 чылда Кызылдың күрүнениң башкы институтунун педагогика, психология

Төлөптиг ие Варвара Хертек.

уруу Алена ТКУ-нун психология болгаш педагогика салбырын дооскан. Ортун оглу Ай-Хаан Кызылдың техникумун дооскаш, «повар-кондитер» эртемниг болган. Ортун кызы Ай-Чечек Ачинскиниң көдээ ажыл-агый «Ветеринар-кинолог» салбырында өөренип турар, күдээзи ол-ла өөредилге черин дооскаш, Омск хоорайда шериг албаны эрттирип турар. Бичии оглу Субедей—чедиги класста, угбалары, дуңмалары-биле школада 9 кижии өөренип чоруп турар. Субедей, Начын алышкылар хүреш секциясында барып, суму, кожуун чергелиг маргылдааларга тиилеп эгелеп чоруур.

Мээң сонуургаан айтырларымга харыылап бээри-биле Варвара Хертек мынчаар чугаазын эгеледи:

“Уругларга ада-иениң ынакшылындан артык чүң-даа херекчок, чүгө дээрге ол чокта чуртталгазы долу эвес болур дээрзин угаап билдивис.

салбырын бот-өөредилге-биле дооскан. 2000 чылдарның эгизинде эштери-биле Кызылдың школа-интернадынга барып чорааш, ада-иениң хайгааралы чок арткан өскүс уругларның амыдыралын чоок кылдыр хүлээп алкан. Варвара Чапаевнаның эштери дуңмазынга ужуражып турда, өске бичии уруглар халчыл кээп, бодунуң бир-ле кижизин манап турган дег, кайгап турарын көргөш, баары саргып турган. Ынчан ол чаштарны кээргеп, оларга өөрүшкүнү көргүс-се деп бодал төрүттүнген. Ол бодалдан Хертектерниң өг-бүлөзи интернаттан уруглар азырап аар изиг күзөлдүг апарган. Эвээш эвес үе эртсе-даа, 2005 чылда 8 уругларны: 7 кыс, 1 оолду Кызылдың уруглар бажыңындан азырап-кижизидеринге база «авай, ачай» деп эргим сөстү чоргаар адап эргеленип өзер кылдыр өг-бүлөзүңгө хүлээп алган. Азырап ал турар үеде уругларының улуглары 5-6 харлыг, а бичии 2 хар ажып турган. А бо хүнде ажы-төлү өзүп, улуглары 8-ки, бичиилери 5-ки классчылар апаргылаан. Өг-бүлениң кежигүннери 13, оларның ажы-төлү-биле каттай 20 чедип турар.

Хертектерниң улуг оглу Аян —автоорук техникумун, а

сагыжымда артып калган. Хоорайда дег крандан сугнуң чедип кээрин манап турганнар.

Эгезинде чаш уруглар арай бүзүрел чок болгаш, дидим эвес болур чорду. Дыка нарын байдал, кажан уруглар чаа өг-бүлөзүңгө чаңгып безин четтикпээнде чугаалажып, безин аттарын адап эгелевейн турда, тургустунуп турарын эскерген мен. Чаш уруглар кем чок, чаагай сеткилдиг болганындан ада-иениң, өг-бүлөзүңгө дораан өөренип чугаалажып эгелээрге, шупту чүве бодунуң туржунче аайлажып кире бээр. Бичии уругларның бот-боттарының аразында билчип, эптиг-демниг болуру дораан-на болу бербес. Ынчалза-даа ынакшыл, бүзүрел

Өг-бүлениң эр ээзи Виктор Байыр-ооловичиниң арга-сүмези улуг, уруг-дарыгның кижизидилгезинге салдары кончуг бедик деп кожолары болгаш башкылар бадыткап турар. Ада-ие болур хүлээлге нарын, мергежилдерниң дээди чадазын Хертектерниң өг-бүлөзи көрүп-билип чоруур. Ада-ие бичии уругнуң ижер чеми, өөредилгезинге, эш-өөрүңгө хамаарылгазын сайгарып, баш өттүр көрүп, ол ышкыш күзенчиг эвес чүүлдерден кичээндирер ужурулуг. База кол чүүл—бола бүгү кылдыныгларны кылып тура, эң-не ээлдек-чымчак аян-биле кичээнгеиле болуру негеттинер. Кандыг-даа байдалда бодун туттунуп били-

“Бичии уругларның бот-боттарының аразында билчип, эптиг-демниг болуру дораан-на болу бербес. Ынчалза-даа ынакшыл, бүзүрел болгаш шыдамык чорук чүгү бергедээшкиннерни ажарыңа кол дузалакчы ол болур чорду.

болгаш шыдамык чорук бүгү бергедээшкиннерни ажарыңа кол дузалакчы ол болур чорду.

Бичии уругларда улуг улуска хамаарыштыр «бүзүрелес дош-чугашты» эргизери, чаштарны бистерге чоок болгаш төрөөн, ынак ажы-төлү кылдыр ижиктирери — чүден нарын айтырыг.

Ада-ие кижиниң азырап алган ажы-төлү дээш сагыш салышкыны төрөөн ажы-төлүндө артык болур. Оларга ада-иениң ынакшылындан артык чүң-даа херекчок, чүгө дээрге ол чокта чуртталгазы долу эвес болур дээрзин угаап билдивис. Боттарының биче назынында олар эвээш эвес бергелерни чурттап эрткен. Ынчангаш азырап алган уругларымның салым-чолу дээш сагыш салышкыным база оларның келир үеде төлөптиг хамаатылар болур дээрзинге бүзүрелим улуг. Уругларымның эки кижилер кылдыр өзүп кээри бистиң өг-бүлөвистен дорт хамааржыр — деп, Варвара Чапаевна чугаазын доосту.

ри ажыр баспас дүрүм болур.

Өг-бүлениң бажың-балгады чырык, чаагай. Уругларның кичээл кылып, ойнаар, удуур өрээлдери аңгы-аңгы. Аалчылар өрээлинде школачыларның эки өөредилгезин, уран чүүлге, спортка хандыкшылын херечилээн шаңнал-макталдар, хүндүлел бижиктер, медальдар делгеттинген. Өг-бүлөде амыр-тайбың, эп-сеткил болгаш аас-кежик кол болуп турарын өөрүп, эскерип ордум. Бо улуг өг-бүлениң ээлери ажы-төлүңгө хостуг өөренип өзеринге таарымчалыг байдалды тургузуп, бүгү талазы-биле ажылдарны чорудуп турарын чугааладылар. Чурттап оран оран-сава улгаттырып, чаагайжыдып, ээдин, сүдүн берип турар мал-маганны тудуп, ногаа аймаан өстүрүп турар болду. Ооң-биле кады уругларны күш-ажылга өөредип турары чугаажок. Шажын-чүдүлгө бо өг-бүлөдө кол черин ээлеп турар. Боттарының доктаамал дагылга кылып турар чери барын база дыңнатты.

Уруглар дугайында сагыш салышкын — чүден бедик хүлээлге. Хөй ажы-төлдүг өг-бүлө — чоннуң эки чуртталгазының магадылалы. Өг-бүлениң ажы-төлү көвүдээн тудум, өөрүшкүзү өзүп, улуска хүндүткели бедей. Кижиниң байы ажы-төлүндө деп чугааны Хертектерниң өг-бүлөзүңгө хамаарыштырып болур. Хөй ажы-төлдүг, үлөгерлиг ие Варвара Чапаевна, Виктор Байыр-оолович Хертектерниң өг-бүлөзүн 2012 чылдың июль 9-тун хүнүндө Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол «Өг-бүлө, ынакшыл болгаш шынчы чорук» деп медаль-биле шаңнаан.

Чаяна ЧЫКАЙ.

Авторнуң тырттырган чурклары

Найыралдыг өг-бүлө.

Авагыска өрелиг бис

Ава кижии — казып тыва
Ава дээрге — өртөз тур
Азарганчыг, хензиг чаш
Амыдырал чаяакчызы
Ажы-төлү эртем-билиг
Ава кижии салган күжү
Ижер-чиирин, идик-хем
Ие кижии кезээде-ле бо
Уруг-дарыын өскүжө
Улугларга, херек болу
Ие чүрээ кезээде-ле оо
Изиг, соокта сени ол бо
Буян кежиин чаяп бер
Бурган ышкыш авалар
Өөртүп чоруул, утпаа
Өөрүшкүнүң чылыг
сөзүн сөглет

Аваларның авыралын
Алдын хүнге дөмейлэ
Күжүрлерниң мурнуң
Күдүк басып мөгелли.

Авагыска өрелиг бис,
Аажок улуг өрелиг бис

Алдын-кыс СА
РФ-тиң нинти өө
ниң хүндүлүг ажил
хоочун башкы.
Кызыл хоорай.
Март 3, 2013 чыл.

Авалар дег бурганнар

Алдын хүннүг Ие черде
Ам-бо
Ак-көк дээрден чаашкы
Хуулуп
Хайгааракчы, камгалак
бурган
Амылыглар бодараткан
өртө
Ханы чаңгыс Ава-Бурган
турбаан
Амыдырал чула оду
кайын к
Арыг ханы хиннер дамчы
эргип
Амыр-дыш чок, ишти-хы
ажаап
Амданның чем далдап, к
амзап
Арты, ишти эдектерин
чаглак
Өмөк чедир-өспээннерин
чедип
Өстүрүп каан авалар дег
Бурган

Буянның авал

Ийи ие хиннеринден ады
Ие черде өстүрүп каан а
Ужуун сыптааш
изей берген ору
Узун саны санаттынмас
өзүп чо
Өртемчейниң хиндиктери
ээлеп чу
Өзер, өлүр амылыглар
чаяак
Ава-Бурган Ие черге
турбаан
Амыдырал чырыткызы
кайын к
Ие-Бурган ачызында бис
Имилеме ажы-төлдүг
чурттал
Ак-көк дээрде эргий ушк
хайгаар
Аваларже ачыысты
өргүп
Сарыг-оол
Кызыл хоорай.

ИЕ ДЕП БЕДИК АТТЫҢ ТӨЛЕПТИГ ЭЭЛЕРИ — АЖЫЛ-ИШЧИ, ЧАЗЫК, ОНЗА ЧАРАШ...

«Холунда чаш уруг туткан төлептиг болгаш аас-кежиктиг авадан өске онза, чараш чүл-даа көрбээн мен».

Тарас Шевченко.

С. Серен буддистичи херээжен улус-биле Индияда.

туң узун кыш соонда отун хунуң херелдеринге эгелзириниң чагай с. Частың башкы айының ш байырлалы — Бүгү херээженнер хуну Март ийиң херээжен чонунуң ийиң төгүзү ыраккы 1857 рт 8-тен эгени алган. Оон — Клара Цеткин. 1910 енгагенге ол ийи дугаар ийиң конференциязынга Бүгү-делегейниң херээжүн демдегледип эрттирер саналды кириген.

дугаар болгаш сөөлгү катал хары угда 6 чуртка — Австрияга, Германияга, Данияга, Нидерландыга, Россияга болгаш Швейцарияга март 8-те Херээженнер хунуң демдегледип эрттирген.

Максим Горькийниң «Кижиде кайгамчык чараш чүүл хунуң херелдеринден болгаш Иениң сүдүнден тывылган» деп чугаалааны шын, маргыш чок.

Делегейниң херээжен чону. Олар кандыгыл? Делегейниң кайы-даа булунунга чорааш, ол чурттуң херээжен чону кандыгыл, олар чүнү кылып турарлары деп айтырыг кижини ыяал-ла сонугады бээр. Дараазында фото-чуруктарда аңгы-аңгы чурттарның херээженнерин каттыштырып турар чүүл — иелер. Бөмбүрзектиң кайы-даа булунунда

олар ажыл-ишчи, чазык, чараш, Ие деп бедик атка төлептиг.

Моолда тыва херээжен кижини. Моолдун Сенгел сумузунда чурттап чоруур тыва херээжен чон бо хунге чедир алгы-кежин эттеп, уругларына хеп даарап берип, малының сүүзүнүг ак чеми-биле ажы-төлүн доруктуруп чоруур. Чымыштыг ажыл-агый оларның чуртталгазының өөрүшкүзүгө шаптык эвес.

Индияда чурттап чоруур буддистичи херээжен чон Ыдыктыг XIV Далай-Лама Башкының өөредилгелеринге күзелди-биле барып турар. База ол ышкаш Европада херээжен чон Дхарамсала хоорайда буддизмни өөренип чурттап турары солун болуру магатчок. Оларның сагыш-сеткили өөрүшкү-биле долган дээрзи арын-шырайында чайынналып турарындан көскү. Ол ышкаш олар делегейниң бүгү херээженнери-биле бир дөмей чаш төлүн

Ава биле чаш төл — кезээде кады. Тибет.

өпейлевишаан, аш-чегин белеткеп, өг ажылын база кылып.

Таиландыда чурттап чоруур херээженнерниң ажыл-амыдыралы колдуунда даштыгаа, кудумчуга эртер дизе чазыг болбас. Кавайлыг чаш төлүн база-ла даштыгаа өпейлеп чайгал оларлар. База ол ышкаш олар амьдыралы дээш кандыг-даа ажылды кылып турар. Далай кыдында дышта-нып келген аян-чорукчуларга бараан садары — Таиландыда чурттап чоруур херээженнерниң

ажылы. Олар чаш төлүн ооргазынга чүктеп алгаш, даштыкыдан келген аян-чорукчуларга херээжен улустун каасталгаларын садып, амьдыраар хөрөңги ажылдап ал турары ол. А Таиландының сонгу талазының эвээш санныг чону — атхалар. Онза чараш национал хевин, амьдыралын аян-чорукчуларга таныштырып, оларга суй белзэн садары — атха херээжен чоннуң кол ажылы.

Бо шагның херээжен чону дыштанырда, аян-чорук кылырда безин төлүн ал алып. Оларның чижээне түрк херээжен кижини көрүп болур.

АВТОРДАН: Ие деп бедик аттың төлептиг ээлери — ажыл-ишчи, чазык, онза чараш... Ол кандыг-даа улуг назылыг, хөй уйнукарлыг-даа болза, кижиге кезээде эң-не эргим болгаш чоок кижини — авазы болуп артар. Ие болуру — чүгле өөрүшкүнү, аас-кежикти болдуруп эң-не берге ажылдарның бирээзи. Делегейниң кайы-даа булуңунда херээжен кижиниң күзели — ынак эштиг, ажы-төлдүг болгаш аал-оранынга кезээде чаш уругларны каткызы чаңгылаанып турары. Ол дээш олар эң-не хүндүктелди черни ээлеп турар.

Бо материалды белеткээри-биле фото-чуруктар болгаш медээлер-биле ТГШИ-ниң эртем ажылдакчызы П.С. Серен күзелди-биле дузалаан. Частың байырлалы-биле, эргим авалар, угбалар, кырган-авалар, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кадыннар! Часкы хүн дег онза, чараш, кадык болуруңарны күзедим.

Валерия КОНГАР.

Чуруктарны П.С.Серенниң архивинден алган.

Моолдун Сенгел сумузунда кырган-аваның алгы ууштап олурары.

Билип алыры артык эвес дүрүмнер

Кы үеде даглардан кел батканда бодун аныарының чуруму
үеде бедик черлерже кин азы аян-чорукче нда харның турум бай-үрт салдарны чедирер: рның соонда хенертен ин ийикпе, азы күштүг гын-сырынның, чаштыг өл-шык агаарлыг экин эки билип алынар. оокку хүннерде кандыг ил-ла тодарадып алырын а, Кызыл хоорайда Ты-ометорология болгаш хүрээлел мониторин-лазы-биле республика 394-22)2-92-91 телефо-ылзажып болур.

Маршрут үезинде айыыл чок чоруктуң хемчеглери
Дагылыг черлерге чоруп чорааш:
- хадып каалкан сынның азы хаялыг черлеп чорунар;
- көшке бадып болур черлерни оюп эртер орукту шилип алынар;
- көшке бадып болур черлерниң эң кырындан чорунар;
- оожум болгаш дистиништер кылаштанар;
- дедир ээрде, ол-ла кокпа оруунар-биле чорунар;
- айыылдыг деп санадыр девискээрни эртерде, чүгүңерни болгаш даянгыыжыңарны дүрген ал октаптарынга белен болунар;
- айыылдыг черлерни чаңгыстап шалыпкын эртинер;
- көшке бадарының эге имдемдээ — кандыг-бир дааш барын дыңнаалап чорууру артык эвес;
- ий черлерге чорааш, көшке бадып болур черлерден оваарымчалыг болунар;
- улуг харны хөртүктөп каалкан черлерден ырадыр чоруур;
- чоруур черинерниң агаар-боду-дун, айыыл чок талаларын эки би-

лип алынар.
Маршрутче үнерде алыр камгалаал дериг-херекселдери
- хендирлер;
- хүүректер;
- бирги дузаның аптчказы;
- бичежек радиостанциялар;
- бертинген кижини аай-дедир чедирериниң дериг-херексели;
- фонарьлар.
Дагдан харлыг көшке бадары кижилерге онза айыылдыг дээрзин билири чугула. Ынчангаш ыңдыг девискээрлерге чорааш, айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин билири база сагыры артык эвес.
Көшке баткан таварылгада сагыр дүрүмнер
- бир эвес көшке бадып кел чыдарын үезинде эскерип кагыңарза, харның шимчээшкениниң аайы-биле турупкаш, тудуп чораан даянгыыжыңарны харже хандыр кири иткеш, күш-биле быжыгандыр туттунуп алыңар;
- бир эвес көшке силерниң мырыңай чаныңардан шимчеп эгелзэн болза, айыылдыг черден дыка дүрген ырап, кандыг-бир черже

чаштына бериңер;

- бир эвес көшке таваржы берзинерзе, тыныш органның — думчуунар биле аасты хар дүвүден камгалаары-биле холдарыңар, моюн-ораарыңар, бөргүңер, хол-хавыңар-биле дуй туттунгаш, аргалыг болза харның кырынга чоруурун кызыдыңар. Кажан көшке соксай бээрге, хөртүктөлбээнде, дүрген-не оон үнерин кызыдыңар. Бир эвес үнүп шыдавайн барзыңарза, арныңарны болгаш хөрээңерни долгандыр казыптарын оралдажыңар;
- көшке таварышкан кижилерниң кадыкшылы болгаш амы-тыны дилээшкын-камгалаал ажылдарын дүрген чорутканындан база бирги эмчи дузанын көргүскенинден дыка хамааржыр. Хар адаанга барган кижиниң температуразы бир шакта-ла ортумаа-биле 3 градус бадып турар боор. Ынчангаш айыыл-халал болган соонда дилээшкын-камгалаал ажылдары баштайгы шактарда эң-не үнелиг.
Көшке таварышкан кижини дилээринге херечиниң дузасы:
- катал база айыыл-халал тургус-

тунуп келбес бе дээрзин дилээшкын мурнунда ылавылап шинчилеп көрүңер;
- камгалакчылар-биле дораан харылзашкаш, болган таварылганы дыңнадыңар;
- көшке таварышкан кижини кайыын дилеп болурун чижеглей айтып бериңер. Айыыл-халалка таварышкан кижиниң ал, тудуп, кедип чораан чүүлдериниң ужу көстүп чыдар бе, көрзүңүңер;
- көшкениң баткан оруунда ыяш, даш чаны черлерде когараан кижини ызыртына берип болур, ынчангаш дилегзинип көрүңер;
- бир эвес айыыл-халалка таварышкан кижини каракка көзүлбес болза, кайда чыдып болурун суйбал тургаш дилеңер. Дистинири туруп алгаш база дилеп болур;
- девидеп эшкедөөңер, ол үеде чүгле чаңгыс силер ол кижиге дузалап болур силер;
- бир эвес экинчерде медээ бээр херексел бар болза, ону ажылдадыңар. Медээни хүлээп ал турар болза, дүрген хөделиңер.
Камгалаал албанының чаңгыс аай телефонунуң дугаары — 112

Байырлал-биле!

Частың чараш байырлалы, бүгү делегейниң херээжен чонунун хүнү — Март 8 бүдүүзүнде 52 чыл бурунгаар чырык чер кырынга бистин ынак ававыс **Ранса Очуровна ООРЖАК** төртүтүнген. Ававыс 32 чыл дургузунда Чадаана хоорайның кезер эмчи салбырында эмчи сестразы бооп ажалдап чоруур. Хөй-хөй хүндүлүг бижиктерниң эдилекчизи, ажылынга бердинген, үнген-кирген чонунга, дөргүл-төрелинге эвилең-ээлдек, ажы-төлү бистерни бут кырынга тургузуп, сагыш човангыр ававыска чаяаттыгган хүнү таварыштыр база Март 8 таварыштыр ам-даа бистиң аравыска чырык, алдын хүнүнү херели, чылыгы дег чоруурунун, каң дег кадыкшылды, аас-кежикти черге чедир мөгейбишаан күзеп тур бис!

Өпейледип өстүрүп каан ававыс сээ өөрүшкү сеткиливис ханызындан күзедивис. Аарыгларга, бергелерге алыспайн, Ажы-төлүң улгаткыже азырадын, Ажылынга амдыгаа дээр юкенгештин, Аал ишти бистер дээштиң кызыл чор сен. «Чазыг кылбайн эки чуртта, оглум, кызым» дээн Чагыгларын сактып чор бис, ынак авай!

Хүндүткел-биле, ажы-төлү, уйнуктары.

Хүндүлүг, ынак ававыс, кырган-ававыс **Любовь Васильевна ОН-ДАР!** Силерни частың байырлалы Март-8 таварыштыр байыр чедирбишаан, аас-кежикти, каң кадыкшылды, узун назыны сеткиливис ханызындан күзеп тур бис!

Херелденген аас-кежикти, Каң дег кадык, өөрүшкүнү күзедивис! Эки бодаан бодалдарың Эртеңги хүн хаяазы дег чараш чорзун!

Хүндүткел-биле, оолдары, кенээтери, уйнуктары.

Бистиң эргим, ынак ававыс **Чечекмаа Найденовна ХОМУШКУ** март 10-да 70 харлаар. Ол хөй чылдарда Бай-Тайга кожуунунун көдээ ажыл-агый эргелинге кол экономист-теп, райплан даргалап, экономика комитетинге экономистевишаан кожунунун тус чер өңчү комитетин даргалап тургаш, шупту 38 чыл ажылдааш, кожунунун чагыргазындан пенсиялап үнген.

Ажылдап турган чылдарында эки ажылы дээш медаль-биле шаңнаткан күш-ажылдың

хоочуну. Янзы-бүрү черлерниң хүндүлүг бижиктериниң эдилекчизи. 2 уруг, 4 оолдарнын ынак авазы, угбазының 2 өскүс арткан оолдарын азыраан 15 уйнуктарның эргим, ынак кырган-авазы.

Ававыска төртүтүнген хүнүн таварыштыр каң дег кадыкшылды, узун назынны, аас-кежикти, ам-даа бистиң аравыска хөй чылдарда чоруурун күзедивис.

Уйгу чок деп адаарывыс Улуг-Хемге төртүтүнгөш өссүңзе-даа, Чуртталганың көвей кезинин Шуйга тудуш эрттирген сен. Аарыгга таварышкыш, «аадының бажы хоя берген» ачаысты чоктатпайн, Аал-оран баштыңы бооп, ажы-төлге чөлengiиш бооп, Арат-чоннуң аразынга ам-даа хөй чыл чуртта, авай.

Ажы-төлү, хөй санныг уйнуктарындан.

Тыва кижик хөй дазыл-дамырлыг бай ыяш дег өөр-өнер дөргүл-төрелдерлиг, арбын чоннуг болур. Ындыг укызыгуурлук болганыска чоргаарланып, хөй санныг төрелдеривис аразында амдырал, ажыл-ишке кызымак, быжыг туруштуг эң улуг даай-ававыс **Долаана Өргеевна ЛОПСАН (Монгуш)** ийиги дээди эртем чедип, Россия Президентизинин чанында күрүнениң албан-хаакчылар белеткээр академиязын доозуп, диплом холга алганы-биле өөрүп, эндерик хөй думмаларының мурнундан изиг байыр чедирбишаан, дараазында шүлүкчүгешти бараалгаттывыс.

Школачы чылдарындан кызымак бооп, Билиглерниң эге дөзүн чепсегленгеш, Техникум, ооң соонда академия доозуп алгаш, Төрелдерге, чонувуска бараан болуп, Эки, тергийн бухгалтерниң адын безин Аныяндан чаалап ал чордун, угбай. Шаңнал-мактал, ат-алдар үргүлчү-ле сени бургээн.

Күзел-сорук, быжыг билиг ачызында Дараазында база катап академия доозуп алгаш, Уштап-баштаар албан-хаакчы мергежилди чедип алдың.

Мерген-угаан, кызымаккай ажыл-ишчи дер сиңген

Дээди эртем херечизи ийи дугаар дипломуң Ам-даа бедик чедишкынче орук болзун! Ажыл-ишчи чуртталгаңа алдын дүлгүүр болу берзин!

Частың үнген чечектер дег эрес-омак Чуртталганың каасталгазы кызың, оглун, Соонда чоруур эндерик хөй думмаларың Сени салгап, дээди эртем чедип чорзун! Ада-ие угу-дөзүн алдаржыткан, Өөр-өнер төрелдерниң чөлengiижи, Даай-ава, угбавыска хей-аады

ам-даа бедип, Бедиктерни чаалап аарын күзевеишаан, Каң дег быжыг кадыкшылды, ынакшылды Сеткиливис ханызындан күзеп тур бис.

Хөй санныг думмаларының мурнундан угбашкылар Азияна, Аяна, Айдың.

Кызыл кожунун Кур-Чер сумузуңда бистин ынак ававыс, кырган-ававыс **Чечеймаа Демчиковна КУУЛАР** март айда 70 харлаар. Күш-ажылдың хоочуну, хөй шаңнал-макталдың эдилекчизи, маадыр-ие. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Ававыска төртүтүнген хүнү таварыштыр аас-кежикти, каң дег кадыкшылды, узун назын назылаарын күзевеишаан, дараазында одуругларны бараалгадап тур бис.

Аныяндан амыр-дыжың харамнанмайн, Ажы-төлү бисти бутка тургузар дээш Аар-берге ажылдарга торлуп чорбаан Авам күжүр дириг чорда аксым-кежин.

Хөрлээлген изиг от дег ием чүрээ Көзү өшпейн кезээ шагда мөңгө кылсын. Эргеледип-чассыдып кээр авайымның Эриг-баары үргүлчү-ле чылыг чорзун.

Хүндүткел-биле, уруглары, күдээлери, оглу, керни, хөй санныг уйнуктарындан.

Хүндүлүг **Болат Көковна БАЗЫР-ООЛ** — Бурган-Ава, тос оол, кысты төрээш, бут кырынга тургузуп, мөңгези-биле чарлып чоруткан ававысты солуп, тунгус акывыс-биле (ам аравыста чок) өг-бүлө тудуп чурттааш, өскүс арткан бистерни эртем-билигге өөредип, уштап-баштап, амдыралдың буянныг оруктарынче үдеп кааның дээш, Бурган-Ававыс бооп бистерниң аравыста узун назынныг чурттап чорууруң дээш Март-8 таварыштыр байырымны чедирбишаан, чүгүле каң дег кадыкшылды күзевеишаан, дараазында шүлүк одуругларын, мурнуңарга дискет чедир мөгейбишаан, хүндүткел-биле бараалгаттым:

«АРТТАР»

Үңгеп-союп, ужул-туруп, халбактанып, Баштай үнген кырлаңымның кырын орта Үңгөн хүнүнү херелдерин уткуп аар дээш, Майтак попуум сөөртүп алгаш, үңгөн чордум.

Ындынналдыр «ырлап» чыткан чашкы шаам-дыр. Ынчан ону билир харыым кайда боорул. Чырык черге чылчырыктап төртүтүнгөн Чылыг ханныг Ава-Бурган ачызы-дыр.

Шору эр бооп өскенимде шылгап уткан Шорулгактыг арттар ажып эрткенimde, Авайымның кадыг-бергээ дадыктырган Ажыл-ишке сыныш чогул көргүстүм-даа.

Күчү-күштүң халыын назын үзүнде Хүнүн бодап, чурттап база чораан чордум. Карактарым көзүлбестеп, калчаа-тенек, Хала, хинчээн арттар ашкыш, ынчан билдим.

Амыдырал оруун орта таваржып кээр Айыыл-халап, аарыг-аржык чүү-даа турар. Харал эртер арттар саны төнмээнде-ле, Кара тамы дүвүндүвө дүшкеннер хөй...

Кижик хөөкүй сөөлгү арттың кадыр-каскаан Караа-биле көрүп чедип, хынаан звес, Чилчи ажып, харыксырал келгичеге Шинээ төнүп, үзүлгүчө чүктүп-ле орап!..

Сарыг-оол САНЧЫ (Базыр-оол), ортун чуржузу. Кызыл хоорай.

Ажы-төлүм, салгалдарым Азарганчыг бичи чаштар: Санчай, Мишель —

Чүткүл күзел, бүзүрелим деткимчеми, Чүлдү чүрээм идегелим хайырамы.

Ө.С. А.ООРЖАК. Кызыл-Хая суур. 10.05.2012 ч.

ДЕМНИИВИСТИ КӨРГҮЗЭЭЛИ

Хүндүлүг мөңгүн-тайгалар!

Кыштын ажыг соогу часкы үе дүжүп орда, Тайга кожунга бойдус ы болганы-биле назы ынчалза-даа улуг спортка тайгы чедишкыннери берген турган алды оолдар амы-тынындан эрте чарларутканнар. Эчис-сорукту, үеде чаагай күзедерлиг оолдарывысты чидирген биске, тыва чонга, улуг кылыг согул болган.

Бо берге хүннерде Тыва публиканың Дээди Хуралы (парламентизинин) депутаттарының бүгү-ле сагыш-сеткилдериниң-биле бир дөмей дойлул турар. Бистер, Д.Хуралдың депутаттарының динген шынчы талаакчы ажылының үнелекчилери көдээ ишчилер деп санап бис. Ынчангаш биске амдырал-чуртталганың дойлул турар бүгү-ле болуушун кажан-даа хары кылдыр тынмас. Бо берге хүннерде чонувустун эриг баарлыг ректериниң чылыгы, ээ көрү күнү болгаш моральдыг силерге чүдөн артык херек чүвени медеп билип тур бис. Ынчангаш бот-боттары тан туттунчуп, берге үеде чоруувусту, демниивисти көзүңүзүңүз.

Бистиң төрөөн Тыва девискээрин хай-халап, ондактыг болуушкуннар сонгаар оюп эртип турар зун деп күзевеишаан, ада-хадунма тыва чонувусту республиканың келир үеги лур чалыы, чаш ажы-төлү хүн бүрү карактап, аравыстагып-сургап чоруурувусче кырып тур бис!

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаттары.

Тываның бүгү чонунга!

Шажын-чүдүлгө төвү мурнундан Мөңгүн-Тайга жуунда көшкеге таварыш нарга сагыш човап, олар ада-иелеринге база кожунун чонунга быжыг турар болурунга чалбарып, лээлиңер, чонум!

Тыва Республиканың Камбы-ламазы Тенз Цультим (Н.Б. Куулар).

Солуннун дараазы да ТВ программасы үндүрүлгези март де, вторникте, үнү.

Часкы хөөнүм

Часкы хөөнүм көзеп келир, сырыналыын Хөрлээледир хөрээм долдур шыгжал чордум. Бергелерге дүжүп бербейн удур туржуп,

Белен звес човалаңны хойлап чор мен.

Каш-каш чылдар хөрээм өйүп ийлеп келди. Кады чурттаан эжимни-даа, Кара чаңгыс оглумну-даа Кара черге кара бажын салып кагдым.

Амыдырал муңчулуунга бектеттиргеш, Артып калган ажы-төлге аакталып, Ажыг-шүжүг, өөрүшкү, ынакшыл-даа, Ала-чайгаар өртемчейин дүрүмү деп оожургадым.

Ажы-төлүм, салгалдарым Азарганчыг бичи чаштар: Санчай, Мишель —

Чүткүл күзел, бүзүрелим деткимчеми, Чүлдү чүрээм идегелим хайырамы.

Ө.С. А.ООРЖАК. Кызыл-Хая суур. 10.05.2012 ч.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, хүлээп алышкын өрээли — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: нинтилел-политиктиг килдиз—2-18-10, культура, өөредилге, көдээ ажыл-агый килдиз — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, реклама килдиз — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-17-94.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. **Тираж 8620.** Чагыр 28. Номериң парламгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810400000000263 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникацияларына хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннның Тыва Республика талашы биле эргели «ШЫН» солунну **2012 чылдың декабрь 3-те** бүртүкээн. Херечилер дугаары — **ПН № ТУ17-00068.** Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыгган мате риалдарның авторларының бодалдары редакция диннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.